

A Study of the Toponyms Suraq, Duraq, Falāḥīyeh, and Shādegān in the Historical Geography of Khuzestan

Marzieh Sharbaf ¹, Shahrokh Razmjou ²

1. Corresponding Author, Ph.D. Candidate of Archaeology, Faculty of Literature and Human Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: marzieh.sharbaf@yahoo.com

2. Assistant Professor of Archaeology, Faculty of Literature and Human Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: srazmjou@ut.ac.ir

Article Info	Abstract
<p>Article Type: Research Article</p> <p>Article History: December 23, 2024</p> <p>In Revised Form: August 27, 2025</p> <p>Accepted: February 14, 2026</p> <p>Published Online: June 5, 2026</p> <p>Keywords: Suraq, Duraq, Falāḥīyeh, Shādegān, Sasanian Period, Islamic Period, Historical Geography</p>	<p>Toponymy, as a key branch of historical geography, plays a significant role in analyzing spatial and cultural transformations in human societies. Place names serve as essential tools for gaining deeper insights into the complex relationship between humans and their environment throughout history, reflecting cultural changes, population movements, and socio-political transformations over the centuries. Focusing on the toponyms Suraq, Duraq, Falāḥīyeh, and Shādegān in southern Khuzestan, this study highlights, on the one hand, the capacity of toponymic studies to reconstruct spatio-historical developments and, on the other, their value in revealing the inseparable ties between spatial identity, natural factors, and socio-political processes. The main goal of this research is to reassess part of Khuzestan's territorial history by tracing the historical background, spatial changes, and semantic connections of these four toponyms, in order to answer whether they refer to distinct locations across different historical periods or to a shared geographical context. The study employs a comparative analysis of Syriac, Greek, and Arabic geographical-historical texts, travel accounts, geographic coordinates, historical maps, and archaeological evidence. The integrated data indicate that these place names have undergone multiple spatial and temporal transformations from antiquity to the present. Based on archaeological, linguistic, historical, and geomorphological evidence, four key locations have been identified: Tel Tendy and Ja Nišīn (as the probable sites of ancient Suraq and Duraq in present-day Rāmshīr County), the village of Madīneh (as Old Duraq in Shādegān County), and Falāḥīyeh (as New Duraq and the original nucleus of modern Shādegān). These areas appear to have shifted gradually from east to west and then southwest along the Jarrāḥī River over time, due to environmental changes—such as the evolution of alluvial fans—and human interventions. While the available data shed partial light on these transformations, the limited extent of previous research and the destruction of many sites in recent decades underline the need for targeted archaeological surveys, satellite imagery analysis, and interdisciplinary approaches to either confirm or revise these hypotheses.</p>

Cite this The Author (s): Sharbaf, M.,(2026). A Study of the Toponyms Suraq, Duraq, Falāḥīyeh, and Shādegān in the Historical Geography of Khuzestan, Historical Sciences Studies, Vol.18, No 1, Serial No.41 –Spring- Summer: (193-232)- <https://doi.org/10.22059/jhss.2025.387405.473763>

Publisher: University of Tehran

© The Author(s): Marzieh Sharbaf, Shahrokh Razmjou

DOI: <https://doi.org/10.22059/jhss.2025.387405.473763>

1. Introduction

The current city of Shādegān, serving as the administrative center of Shādegān County in the southern part of Khuzestan Province, Iran, is geographically situated in a unique deltaic landscape formed by the sedimentary deposits of the Jarrāhī River and its various distributaries. This region borders Ahvāz to the north, Khorramshahr to the west, Bandar Māhshahr to the east, and Ābādān to the south. In the downstream basin of the Jarrāhī River, a vast and complex ecological system has developed, comprised of interconnected freshwater and saltwater wetlands alongside Khūr Mūsā and its associated islands, which eventually connect to the Persian Gulf. This specific environmental layout has influenced the historical geography and settlement patterns of the region. The city of Shādegān, which in late Islamic historical texts was referred to as Falāhī or Falāhīyeh, is also connected to an older region known as Suraq or Duraq, with the surrounding marshlands still retaining the name Hawr Duraq today. Historical and geographical texts from the third and fourth centuries AH frequently document the positioning of Suraq and Duraq among the primary districts and towns of Khuzestan, highlighting its riverside location and its proximity to the coastal marshlands and the sea.

Due to its extensive network of waterways and its strategic connectivity via the Jarrāhī and Kārūn rivers, Duraq functioned as a critical hub for both overland and maritime transportation, trade, and regional communication. This geographic importance ensured that the area remained a focal point of administrative and political attention for local and national ruling powers across different eras. The region played a dual economic role: it facilitated communication between the Fars province and Mesopotamia, linking routes with major northern urban centers such as Ahvāz, Suq al-Arbaʿā, and ʿAskar Mukram. Additionally, it played a significant role in the movement of goods and maritime trade from India and China.

Geomorphological and geoarchaeological evidence confirms that Shādegān developed on a vast, fertile alluvial fan constructed by the sediment deposition of the Jarrāhī River alongside continuous human modification. The high fertility of these alluvial soils combined with the availability of fresh water from the river gradually allowed for extensive agricultural exploitation and land productivity. Alongside these agricultural assets, the unique ecological dynamics of the marshlands—characterized by expansive reedbeds and rich biodiversity—further elevated the socio-economic and strategic importance of the area. Across different historical periods, the vast expanses of the wetlands not only provided sustenance for the local populations through food resources and water buffalo husbandry, but also served specialized political and military roles, acting variously as a place of political exile, a natural defensive refuge, or a strategic gateway for escaping toward the open sea during times of conflict.

To fully understand and reconstruct these complex historical-geographical transformations, a comprehensive and integrated methodological approach is required. This study relies directly on the compilation and systematic analysis of geographical-historical texts from Greek and Arabic traditions, various travelogues, archaeological data, and earlier historical-archaeological research. In addition to these sources, the investigation utilizes previously unexamined historical documentation, such as early Syriac texts and mathematical geographical data from Islamic records, specifically focusing on the precise longitudinal and latitudinal coordinates of the towns. Ultimately, by synthesizing this diverse set of information, a clear spatial-temporal trajectory emerges, which leads to a classification of Duraq's geography into three distinct historical phases: Ancient Duraq, Old Duraq, and New Duraq. Ancient Duraq, according to limited archaeological surveys, was likely located south of Meshrāqeh in Rāmshīr County. Old Duraq, as recorded in written administrative and geographical texts, maintained its continuous spatial existence up until the twelfth century AH within the vicinity of modern-day Madīneh village in Shādegān County. New Duraq, which became widely known in text traditions as Falāhīyeh, developed from the twelfth century AH onward and directly corresponds to the core urban nucleus of modern-day Shādegān. The broader historical trajectory of these toponyms shows a clear,

gradual migration of urban settlements along the course of the Jarrāhī River, moving from east to west and eventually shifting southwest toward the coastal marshlands, a process driven by environmental evolution, such as alluvial fan progression, alongside deliberate human interventions and changing political configurations.

بررسی جای نام‌های سرق، دورق، فلاحیه و شادگان در جغرافیای تاریخی خوزستان

مرضیه شعرباف^۱، شاهرخ رزمجو^۲

marzieh.sharbat@yahoo.com

srazmjou@ut.ac.ir

۱. نویسنده مسئول دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران، رایانامه:

۲. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران، رایانامه:

اطلاعات مقاله چکیده

نوع مقاله:

علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۳/۱۰/۰۲

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۴/۰۶/۰۶

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۱۱/۲۴

تاریخ انتشار:

۱۴۰۵/۰۳/۱۵

واژه‌های کلیدی:

سرق، دورق، فلاحیه،

شادگان، دوره

ساسانی، دوران

اسلامی، جغرافیای

تاریخی

جای‌نام‌شناسی به‌عنوان یکی از شاخه‌های مهم مطالعات جغرافیای تاریخی، نقش مؤثری در تحلیل تحولات مکانی و فرهنگی جوامع ایفا می‌کند. جای‌نام‌ها به‌عنوان ابزارهای کلیدی برای درک عمیق‌تر رابطه پیچیده میان انسان و سرزمین در طول تاریخ عمل می‌کنند و بازتاب‌دهنده تغییرات فرهنگی، جابه‌جایی‌های جمعیتی و تحولات سیاسی و اجتماعی در طول سده‌ها هستند. این پژوهش با تمرکز بر جای‌نام‌های سرق، دورق، فلاحیه و شادگان در جنوب خوزستان، از یک سو نقش این علم را در بازسازی تحولات فضایی-تاریخی برجسته می‌کند و از سوی دیگر، اهمیت آن را در تبیین پیوندهای ناگسسته میان هویت مکانی، عوامل طبیعی و فرآیندهای اجتماعی-سیاسی نشان می‌دهد. پژوهش پیش‌رو با هدف بازخوانی بخشی از تاریخ خوزستان و بازشناسی پیشینه، تحولات مکانی و پیوند مفهومی جای‌نام‌های سرق، دورق، فلاحیه و شادگان در جنوب این پهنه، در پی پاسخ به این پرسش است که آیا این اسامی به مکان‌هایی متفاوت در دوره‌های مختلف اشاره دارند یا به یک بستر جغرافیایی مشترک بازمی‌گردند. روش پژوهش، تحلیل تطبیقی متون جغرافیایی-تاریخی یونانی، عربی، سریانی، سفرنامه‌ها، مختصات جغرافیایی شهرها، نقشه‌های تاریخی و شواهد باستان‌شناسی است. برآیند این داده‌ها نشان می‌دهد که این جای‌نام‌ها از دوران باستان تا امروز دستخوش تحولات زمانی و مکانی متعددی شده‌اند. طبق شواهد باستان‌شناسی، زبان-شناسی، متون تاریخی و مطالعات زمین‌شناسی، چهار موقعیت اصلی در ارتباط با این جای‌نام‌ها قابل بررسی هستند: تل‌تندی و جانشین (به‌عنوان محل احتمالی سرق و دورق باستان در شهرستان رامشیر)، روستای مدینه (به‌عنوان دورق قدیم در شهرستان شادگان)، و فلاحیه (به‌عنوان دورق جدید و هسته اولیه شهر امروزی شادگان). به نظر می‌رسد این مناطق در فرآیندهای تاریخی متعدد، دستخوش جابه‌جایی‌ها و تحولات تدریجی از شرق به غرب و سپس به سمت جنوب غربی در امتداد رودخانه جراحی شده‌اند. این تغییر موقعیت، متأثر از عواملی همچون تغییرات زیست‌محیطی - مانند تکامل مخروط افکنه‌های آبرفتی- و عوامل انسانی بوده‌اند. اگرچه شواهد موجود تا حدی مسیر تحولات را روشن می‌کند، اما به دلیل محدود بودن مطالعات گذشته و تخریب بسیاری از محوطه‌ها در دهه‌های اخیر، انجام بررسی‌های میدانی هدفمند و بهره‌گیری از تصاویر ماهواره‌ای و تحلیل‌های میان‌رشته‌ای برای بازبینی یا تأیید این فرضیات ضروری است.

۱. مقدمه

شهر امروزی شادگان به عنوان مرکز شهرستان شادگان در جنوب استان خوزستان واقع شده است. این شهر از شمال به شهرستان اهواز، از غرب به خرمشهر، از شرق به بندر ماهشهر و از جنوب به آبادان متصل است. پیرامون شادگان را اراضی دلتایی که توسط رسوبات رودخانه جراحی و انشعابات آن به وجود آمده، تشکیل می‌دهد و در پایین دست حوضه این رودخانه، یک سیستم زیست‌محیطی وسیع متشکل از تالاب‌های شیرین و شور همراه با خور موسی و جزایر آن شکل گرفته که به خلیج فارس می‌پیوندد. شهر شادگان که در متون دوران متأخر اسلامی فلاحی یا فلاحیه خوانده می‌شد، با نواحی قدیمی‌تری تحت عنوان سرق یا دورق باستان نیز پیوند دارد؛ چنانکه امروزه تالاب‌های پیرامونی شادگان با عنوان هور دورق نیز شناخته می‌شود. در متون متعلق به قرون سوم و چهارم هجری، ذیل اشاره به سرق/دورق در میان خوره و شهرهای خوزستان، موقعیت مکانی آن در کنار رودخانه و به عنوان محل تجمع آب (تالاب) در نزدیکی دریا توصیف شده است (جدول ۱). موقعیت جغرافیایی دورق به دلیل وجود آبراهه‌های فراوان و ارتباط با سایر مناطق از طریق دو رودخانه جراحی و کارون، آن را به مکانی مهم برای حمل و نقل و تجارت زمینی و آبی تبدیل کرده بود؛ به طوری که همواره در کانون توجه قدرت‌های محلی و ملی قرار داشت. این منطقه از یک سو نقش عمده‌ای در ارتباط میان فارس و میانرودان و مراودات با شهرهای شمالی چون اهواز، سوق‌الاربعا و عسکر مکرم داشت و از سوی دیگر در جابه‌جایی کالا و تجارت دریایی از جانب هندوستان و چین تأثیر بسزایی داشت (مسعودی، ۱۳۸۲: ۱۰۷؛ بلخی، ۱۳۹۶: ۱۷۲-۱۷۱). شواهد ژئومورفولوژیکی نشان‌دهنده شکل‌گیری شهر در بستر مخروط افکنه وسیعی است که از نهشته‌های رودخانه جراحی و فعالیت‌های انسانی ایجاد شده بود (Walstra et al., 2010). به دنبال حاصلخیزی خاک‌های تشکیل شده در منطقه و وجود آب شیرین رودخانه جراحی، بهره‌وری از اراضی به تدریج میسر شد.^(۱) در کنار این ویژگی‌های طبیعی، وضعیت اکولوژیکی تالاب شامل زیستگاه‌های متنوع، نزارهای پهناور و تنوع غنی گیاهی و جانوری نیز اهمیت مکانی این منطقه را دوچندان کرده بود. چنان‌که پهنه‌های مختلف این تالاب، علاوه بر تأمین تغذیه ساکنین درون و پیرامون آن، به عنوان محل پرورش گاو میش، تبعیدگاه (قزوینی، ۱۳۷۳: ۲۵۲)، پناهگاه یا گریزگاهی به سمت دریا در دوره‌های مختلف محسوب می‌شد (نجم‌الملک، ۱۳۶۲: ۱۱۰؛ رنجبر، ۱۳۸۲: ۱۳۴). در پژوهش حاضر تلاش می‌شود تصویری نسبتاً مشخص از مکان‌یابی دورق و وضعیت آن در دوران تاریخی و اسلامی ارائه گردد. در نوشتار پیش رو به جهت انسجام متن و با در نظر داشتن مفهوم تاریخی و جغرافیایی دورق، این جای‌نام در سه عنوان کلی طبقه‌بندی شد: دورق باستان که بر اساس شواهد حاصل از بررسی‌های محدود باستان‌شناسی، احتمالاً جنوب شهر مشراکه در شهرستان رامشیر قرار داشته است؛ دورق قدیم که بر اساس منابع مکتوب تا قرن دوازدهم هجری در محدوده روستای مدینه در شهرستان شادگان برپا بود و دورق جدید که با عنوان فلاحیه (تقریباً منطبق با شادگان کنونی) شناخته شده و از

قرن دوازدهم هجری به بعد شکل گرفته است. این مطالعه بر مبنای گردآوری و تحلیل اطلاعات موجود در متون جغرافیایی - تاریخی یونانی و عربی، سفرنامه‌ها، شواهد باستان‌شناسی و پژوهش‌های تاریخی و باستان‌شناسی پیشین نگاشته شده است. در کنار موارد بالا، مدارک بررسی‌نشده دیگری همچون متون سریانی و داده‌های موجود در متون اسلامی همچون طول و عرض جغرافیایی شهرها نیز مورد استفاده قرار گرفته‌اند. در نهایت با بهره‌گیری از مجموعه این اطلاعات، به نظر می‌رسد با توجه به موقعیت احتمالی شهرهای سرق و دورق در دوران قبل از اسلام و مکان‌های منسوب به دورق پس از این دوران، روند شکل‌گیری شهرهای سرق، دورق، فلاحیه و شادگان در امتداد رودخانه جراحی از جانب شرق به غرب و در نهایت جنوب غربی رودخانه در پیرامون پهنه‌های تالابی بوده است.

۲. پیشینه مطالعات

با وجود اشاره‌های بسیار درباره نواحی سرق، دورق و فلاحیه در نقشه‌ها و متون تاریخی به‌ویژه منابع متعلق به دوران اسلامی، به نظر می‌رسد از زمان قاجار این محدوده به‌طور مشخص و با جزئیات بیشتر مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته است. در متون این دوره، علاوه بر ذکر دورق قدیم، به تفصیل به توصیف فلاحیه پرداخته شده و اطلاعات ارزنده‌ای از شرایط جغرافیایی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی آن ارائه گردیده است (نجم‌الملک، ۱۳۶۲؛ حسینی فسائی، ۱۳۷۸؛ Kinneir, 1813; Stocqueler, 1832; Layard, 1846). مطالعاتی که نزدیک به یک سده گذشته در ارتباط با منطقه دورق منتشر شد، عمدتاً به منظور توصیف تاریخ جامع خوزستان یا نگارش تاریخ محلی فلاحیه در ارتباط با فرایند تحولات سیاسی مشعشعیان و خاندان بنی‌کعب بوده است (کسروی، ۱۳۳۰؛ امام شوشتری، ۱۳۳۱؛ قیم، ۱۳۹۳؛ مشعشعی، ۱۳۹۶؛ نمه الحلو، ۱۹۶۸؛ Floor, 2006). در میان این تألیفات، تعداد محدودی به‌طور مشخص با موضوع تاریخ‌نگاری دورق به چاپ رسید (الموسوی و آل بایل، ۱۴۱۰؛ Lockhart, 1991: 181؛ احمدوند و رودگر، ۱۳۹۲؛ ۳۰۲-۳۰۰؛ خلیفی، ۱۳۹۲) اما با وجود تلاش‌های صورت‌گرفته، عمده پژوهش‌های مرتبط با دورق به‌طور کلی متکی بر متون تاریخی - جغرافیایی از دوران اسلامی بود و اطلاعات محدودی از این ناحیه در دوران تاریخی ارائه شده است. در این میان، والتر برونو هنینگ اولین پژوهشگری بود که بر اساس متون کلاسیک یونانی، شواهد زبانی و باستان‌شناختی، به بازشناسی جای‌نام سرق در دوران باستان پرداخت (Henning, 1952: 177-178). چند دهه پس از او، جان هانسن که به دنبال موقعیت قرارگیری شهر الیمایی سلوکیه بود، محوطه‌های شمال شرق شادگان در جانب رودخانه جراحی را مورد بررسی باستان‌شناسی قرار داد و با توجه به سفال‌های سطحی، شواهد جغرافیایی و تاریخی - باستان‌شناختی، پیشنهاداتی در رابطه با مکان‌یابی این منطقه ارائه نمود (Hansman, 1978). از دهه ۱۹۶۰ میلادی تاکنون هیچ فعالیت باستان‌شناسی دیگری در این محدوده صورت نگرفته است.^(۳) تنها در سال‌های اخیر در ذیل پروژه مشترک ایران - بلژیک در کرانه‌ها و پس‌کرانه‌های خلیج فارس، یان والسترا و همکارانش در مطالعه سیر تکاملی سیستم مخروط افکنه در دشت‌های جنوبی

خوزستان به محوطه‌های شناسایی شده توسط هانسمن پرداختند. در این مطالعه به کمک یافته‌های زمین‌شناسی، باستان‌شناسی، متون تاریخی و تصاویر ماهواره‌ای، روند پیشروی مخروط افکنه‌ها در مراحل متوالی و ارتباط آن با جابه‌جایی سکونتگاه‌ها و فعالیت‌های آبیاری مورد ارزیابی قرار گرفت. مطالعات حاکی از آن است که سه واحد مجزا از مخروط افکنه به‌طور متوالی توسط رودخانه جراحی در طول زمان شکل گرفته‌اند که می‌توان آن‌ها را به مراحل تکامل سیستم جراحی نسبت داد (Walstra *et al.*, 2010).

۳. دورق در دوران تاریخی

بنابر آجرهای کتیبه‌دار به‌دست‌آمده از دوره ایلام میانه، هوته لودوش- اینشوشینک^۱ (حدود ۱۱۲۰-۱۱۱۰ پ.م)، پادشاه ایلام و شوش، معبد اوپورکوپک-بانوی تقسیم‌کننده روشنایی- را در سرزمین شلولیکی مرمت کرد. با توجه به اطلاعات تاریخی و پژوهش‌های زبان‌شناسی و باستان-شناختی مطرح‌شده پیرامون جای نام شلولیکی، این فرض مطرح می‌شود که احتمالاً این سرزمین با سرق یا دورق در قرون اولیه اسلامی یکسان باشد^(۳) (Scheil, 1911: 75; Steve, 1987: 41-5; Potts, 2004: 247). جایگاه این منطقه در دوره‌های بعدی، چندان مشخص نیست تا زمانی که گزارش‌های موجود در بعضی متون کلاسیک یونانی، منجر به طرح احتمالات جدیدی در ارتباط با پیشینه سرق باستان شد. استرابو در کتاب جغرافیایی خود از شهر بزرگی به نام سلوکیه نزدیک رودخانه هدوفن^(۴) یاد می‌کند که توسط شاهی پارتی تصرف شد. به گفته او این شهر در زمان-های گذشته سلوکه نام داشت (Strabo XVI, 223). پلینی نیز سلوکیه را یکی از شهرهای مهم سرزمین وسیع و باتلاقی الومایس واقع در شرق رودخانه اولایس^(۵) معرفی کرد (Pliny VI, 80). هنینگ در بررسی خود بر روی آثار و کتیبه‌های تنگ سروک، با توجه به منابع کلاسیک و بر اساس شواهد باستان‌شناختی، زبان‌شناختی و جغرافیایی نتیجه می‌گیرد در قرن دوم پیش از میلاد، مهرداد اول با حمله به سرزمین الیمایی پایتخت آن یعنی شهر سلوکیه (سلوکه باستان) را تصرف کرد. او برای بازسازی دقیق‌تر از موقعیت مرکز الیمایی به گزارش طبری اشاره دارد یعنی زمانی که اردشیر ساسانی به قصد تنبیه شاه الیمایی یا همان شاه اهواز از مسیر ارجان، سنبل و تاشان به سرق رسید و در آنجا لشکرکشی او پایان یافت. هنینگ سرق را عربی‌شده سورک و همان سلوکه باستان تلقی می‌کند؛ جای‌نامی که در اوایل دوران اسلامی به منطقه پیرامونی شهر دورق اطلاق می‌شد (Henning, 1952: 177-178; طبری، ۱۳۶۲: ۲/۵۸۳). پیگیری منابع مربوط به دوره ساسانی، تصویر روشن‌تری از دورق و سرق در این برهه زمانی به دست می‌دهند. این اطلاعات تاریخی را می‌توان نخست از طریق متون سریانی و سپس در میان گزارش‌های جغرافی‌دانان مسلمان قرون اولیه هجری بررسی کرد. در دوره ساسانی، با افزایش جمعیت مسیحیان در ایران، کلنی‌ها و اسقف‌نشین‌هایی در نقاط مهم امپراتوری از جمله در مناطق

1. Huteluduš- Inšušinak

مختلف بت هوزایه^(۶) شکل گرفت که از طریق متون باقیمانده سربانی قابل پیگیری است (Chabot, 1902: 668). قدیمی‌ترین سند رسمی حاوی اطلاعات اسقف‌ها و مقر آن‌ها، مربوط به تشکیل نخستین شورای کلیسایی^(۷) در زمان یزدگرد یکم در سال ۴۱۰ م. بود و در بخشی از آن به مراکز اسقف‌نشین بت هوزایه شامل بت لاپاطا، کرخاژ لیدان، هرمزد اردشیر، شوستر و شوش، همراه با اسامی افراد و اطلاعات مربوطه اشاره شده است (Chabot, 1902: 272; Wiessner, 1967: 288-289). بنابر منابع موجود، اولین بار نام سرق در شورای کلیسایی مار آبابی یکم^(۸) که در سال ۵۴۴ م. برگزار شد، به میان آمد. در پی اصلاحات مار آبابی یکم، افراد عالی‌رتبه کلیسای شرقی که به بت هوزایه آمده بودند، در نواحی مختلف از جمله روستاهای سرق اصلاحاتی انجام دادند. زمانی که به شوستر رسیدند فردی به نام سیمون از اهالی نصیبین^(۹) را فراخواندند. او که به‌طور غیر رسمی خود را اسقف سرق، رامهرمز و دیگر مناطق کرده بود، به دلیل اقداماتش مورد بازخواست قرار گرفت (Braun, 1900: 103-104; Chabot, 1902: 323-324). پس از این روایت، بیش از دو سده نامی از سرق در متون سربانی موجود نیست تا اینکه در میان مکاتبات تیموتئوس اول^(۱۰) با مطران ایلام و اسقف هرمزد اردشیر^(۱۱) سه نامه حاوی اطلاعات مفیدی در ارتباط با دورق دیده می‌شود (Heimgartner, 2012: 104, 111, 113). بخشی از محتوای این نامه‌ها در مورد مناقشه اسقف‌نشین‌های رامهرمز^(۱۲) و هرمزد اردشیر در ارتباط با نظارت بر دورق بوده است. تیموتئوس دورق را با شهر سرق که در سندیکون قدیمی‌تر مار آبا ذکر شده یکسان دانسته و نتیجه می‌گیرد در صورت وجود مکانی با نام سرق، دورق تحت نظارت اسقف هرمزد اردشیر قرار خواهد گرفت و در غیر این صورت دورق همان شهر سرق و تابع رامهرمز به شمار می‌رود. او در هر صورت دورق را به اسقف‌نشین فقیرتر متعلق می‌داند (Heimgartner, 2012: LXVIII; 104-105). انتساب این منطقه به اسقف‌نشین فقیرتر می‌تواند نشانگر این مسئله باشد که دورق شهر ثروتمندی بوده است (Fiey, 1969: 259-260). اطلاعات بیشتری از این منطقه در دوره ساسانی در دست نیست اما بررسی گزارش‌های جغرافی‌دانان مسلمان مبنی بر وجود شواهدی از دوره ساسانی در دورق و نواحی پیرامونی آن، به فهم بهتر وضعیت تاریخی منطقه در این دوره کمک خواهد کرد.

۴. دورق در سده‌های اولیه، میانی و متأخر دوران اسلامی

بر اساس متون جغرافیایی سده‌های نخست و میانی دوران اسلامی، دورق یکی از خوره‌های سرزمین خوزستان^(۱۳) به شمار می‌رفت که همواره در کنار شهرهای مهمی همچون اهواز، جندی‌شاپور، رامهرمز، شوش و شوستر مورد توجه بود (جدول ۱). علاوه بر نام دورق، اسامی دیگری همچون سرق (ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۳۶)، دورق الفرس^(۱۴) (بلخی، ۱۳۹۶: ۱۶۷)، سوق دورق (دمشقی، ۱۳۵۷: ۳۰۵) و بلدالسایس (مشعشی، ۱۳۹۶: ۳۴) نیز به این ناحیه منتسب شده بود. بررسی آثار

جغرافی‌دانان مسلمان طی قرون چهارم و پنجم هجری، نشان‌دهنده وجود تفاوت‌هایی در اشاره به موقعیت قرارگیری و حدود دورق است. در برخی متون، دورق به عنوان شهر یا مرکز خوره سرق^(۱۵) (بلخی، ۱۳۹۶: ۱۷۱؛ ابن رسته، ۱۳۶۵: ۲۲۰؛ ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۲۴؛ اصطخری، ۱۳۴۰: ۹۰) و در برخی دیگر خود به صورت خوره، شهر و ده معرفی شده است (مقدسی، ۱۳۶۱: ۱/۳۹). گاهی نیز از دورق و سرق به گونه‌ای یاد شده که گویی دو خوره یا شهر جداگانه بوده‌اند (بلاذری، ۱۳۴۶: ۲۴۰، ۲۴۶) درحالی‌که در بعضی موارد هر دو به یک مکان مشترک اطلاق شده‌اند (ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۳۶). منابع دوران اسلامی دورق را مکانی آباد و پر نعمت وصف کرده‌اند. شهری دارای منابع طبیعی، بناهای خوش ساخت، مسجد جامع و بازاری بزرگ که به چندین شاخه تقسیم می‌شد (جدول ۱). این شهر نقطه ارتباطی و محل عبور مسافرانی بود که به عراق یا مکه می‌رفتند. همچنین زادگاه برخی از راویان حدیث و خاندان‌های معروف شیعی همچون ابن مهزیار و ابن سکیت بود؛^(۱۶) از این رو جایگاه فرهنگی- مذهبی ویژه‌ای داشت تا جایی که وجود لقب دورقی در بسیاری از اسامی احتمالاً نشانگر صفت پرهیزکاری ایشان بوده درحالی‌که اصالتاً اهل دورق نبوده‌اند (یاقوت حموی، ۱۳۸۳: ۲/۴۱۱-۴۱۰). به لحاظ جغرافیایی نیز موقعیت قرارگیری دورق در نزدیکی خلیج فارس و وجود راه‌های زمینی و آبی متعدد، زمینه‌های ارتباط مناسبی را میان مناطق جنوبی با یکدیگر و با دیگر مراکز تجاری همچون هندوستان و بصره فراهم کرده بود. سکه‌های به‌دست‌آمده با ضرب دورق و سرق نشان از رونق اقتصادی و پویایی منطقه به ویژه در دوران اموی، عباسی، تیموری و صفوی دارد (عقیلی، ۱۳۷۷: ۲۱۹، ۱۸۸؛ رضائی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۱۵۳، ۱۰۰). در ادامه این نوشتار، تداوم زیستگاهی ناحیه دورق از قرون اولیه هجری تا افول آن و شکل‌گیری فلاحیه و موقعیت آن تا پایان دوران قاجار مورد مطالعه قرار خواهد گرفت.

در آخرین سال‌های پادشاهی ساسانی، متنی سریانی موسوم به رویدادنامه خوزستان توسط نویسنده‌ای ناشناس نگاشته شد که در آن وقایع مربوط به چگونگی فتح شهرهای خوزستان به دست اعراب مسلمان روایت شده بود (رضاخانی و امیری باوندپور، ۱۳۹۵: ۱۰۳-۹۷). در این گزارش، به فتح شهرهای مستحکم بت هوزایه یعنی بت لاپاط، کرخاد-لیدان، شوش و شوشتر اشاره شده اما در آن نامی از سرق و دورق به میان نیامده است. تنها دو روایت از متون تاریخ‌نگاران مسلمان به چگونگی تصرف دورق/سرق در سال هفدهم هجری می‌پردازد (بلاذری، ۱۳۴۶: ۲۵۰، ۲۴۶؛ طبری، ۱۳۸۳: ۵). در سال‌های نخست ورود مهاجمان عرب، آنها از پول رایج سرزمین‌های فتح‌شده استفاده می‌کردند تا اینکه ولات عرب به تقلید از درهم ساسانی به ضرب سکه در ولایات مختلف پرداختند. باید توجه داشت که بیشتر این ضربخانه‌ها در شهرهایی قرار داشتند که ضربخانه‌های ساسانی در آنها دایر بود (Miles, 1975: 364-365). سکه‌های به‌دست آمده از دوره بنی‌امیه (۴۱-۱۳۲ ه.ق) نشان می‌دهد که سرق یکی از دارالضرب‌های قرون اولیه حکومت اسلامی برای ضرب درهم‌های اموی در سال‌های ۸۱-۷۹، ۸۳ و ۹۸-۹۰ ه.ق بود (عقیلی، ۱۳۷۷: ۲۱۹؛ رضائی باغ-بیدی، ۱۳۹۳: ۱۰۰). پس از آن، گزارش معتبری از سکه‌های سرق دست نیست تا اینکه دوباره در

آغاز خلافت عباسیان (۱۳۲-۶۵۶ ه.ق) سُرُق بر روی درهم‌های عباسی به ضرب سال‌های ۱۳۵-۱۳۴ ه.ق پدیدار می‌شود (رضائی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۱۵۳).

در نیمه دوم قرن اول هجری، با شکل‌گیری جنبش معروف به کساحین^(۱۷) شهرهای بصره، ابله، طفوف، الکلاء، زط، آجام و دورق در زمره مهم‌ترین نواحی جغرافیایی این جنبش به شمار می‌رفتند. گروه‌هایی از زط‌ها و زنگیان در دورق کنار سواحل و نيزارهای آن می‌زیستند جایی که آخرین بار سپاه حجاج بن یوسف ثقفی جنبش را در این مکان سرکوب کرد (بهرامی، ۱۳۹۲: ۱۲، ۱۲-۹). در نیمه دوم قرن سوم هجری، با شکل‌گیری قیام موسوم به زنگیان تحت رهبری صاحب‌الزنج، دورق دوباره به صحنه پیکار تبدیل شد که این بار میان سپاهیان یعقوب بن لیث و زنگیان رخ داد (طبری، ۱۳۷۳/۱۵: ۶۴۶۷؛ ابن اثیر، ۱۳۸۲/۱۰: ۴۳۶۶). در گزارش ابن اثیر از رویدادهای سال ۳۱۶ ه.ق، سرق به عنوان یکی از مناطق وصول مالیات ذکر شده است (ابن اثیر، ۱۳۸۲/۱۱: ۴۷۵۸). در سده‌های چهارم و پنجم هجری، با گسترش تدریجی حاکمیت آل بویه در نواحی پس‌کرانه‌ای خلیج فارس، موقعیت مناسبی برای کنترل تجارت دریایی و رونق اقتصادی در سواحل و بنادر این حوزه توسط ایشان ایجاد شد. استقرار آل بویه در خوزستان و تسلط بر سراسر کرانه‌ها و پس‌کرانه‌های خلیج فارس از ساحل مکران تا سرزمین‌های بالا دست میان‌رودان در کنار سیاست امیران مقتدر آل بویه همچون معز الدوله و عضد الدوله دیلمی، علاوه بر تضمین امنیت تجارت دریایی منجر به رشد فعالیت‌های بازرگانی در منطقه شد. طی این دوره، سیراف و صحار دو کانون اصلی مبادلات اقتصادی در خلیج فارس به شمار می‌رفتند و بنادر دیگر تحت تأثیر این دو مرکز به حیات خود ادامه می‌دادند (وثوقی، ۱۳۸۴: ۱۲۵-۱۱۶). در متون باقیمانده، دو گزارش حاوی اطلاعاتی از سرق و دورق در سال‌های آغازین و پایانی آل بویه به چشم می‌خورد. به گفته محمد بن یحیی صولی، از ادبای قرن چهارم هجری، در پایان حکومت المتقی بالله، بعضی مناطق از جمله سرق به علی بن بویه واگذار شد (صولی، ۲۰۰۴: ۲۸۵-۲۸۴). طبق گزارش ابن اثیر نیز، در محرم ۴۴۳ ه.ق دورق توسط گروهی از عرب‌ها و کردها مورد تهاجم و غارت قرار می‌گیرد. در پی این اتفاق، سلطان رحیم پادشاه آل بویه سپاهی به منطقه گسیل داشته و آنان را سرکوب می‌کند. نکته قابل توجه در این گزارش، محل رویارویی و درگیری هر دو لشکر است که «در میان سرق و دورق» ذکر شده است (ابن اثیر، ۱۳۸۵/۱۳: ۵۸۱۵). پس از آن، اطلاعاتی از جای نام سرق در منابع باقیمانده موجود نیست و تا قبل از شکل‌گیری فلاحیه در قرون بعدی، به ناحیه دورق به تنهایی اشاره خواهد شد.

به نظر می‌رسد دوران شکوفایی بندر پس‌کرانه‌ای دورق از قرن پنجم و ششم هجری به بعد همزمان با افول بندر سیراف بوده است. در دوره سلاجقه بازرگانانی که از خلیج فارس راهی سواحل بصره می‌شدند، به علت ناامنی بندر سیراف، راه خشکی را انتخاب می‌کردند. در واقع با اعتبار یافتن جزیره کوچک قیس یا کیش که به نوعی جانشین سیراف شده بود، مبادله کالا در مسیرهایی که به بندر سیراف منتهی می‌شد به حداقل رسید و به دلیل درگیری‌های منطقه،

بازرگانان برای امنیت تجارت، از طریق کرمان، مهروبان و سپس دورق به بندر بصره می‌رفتند (ابن بلخی، ۱۳۸۴: ۱۳۶). علاوه بر تردد تجار، دورق محل گردآمدن حاجیان فارس و کرمان نیز بود که از دیگر عوامل رونق منطقه در این دوره به شمار می‌رفت (مقدسی، ۱۳۶۱/۲: ۶۱۵).

از اواخر سده پنجم تا اوایل سده هفتم ه.ق با افزایش قدرت و گسترش دامنه قلمرو خوارزمشاهیان، بخش‌های وسیعی از ایران تحت حکومت ایشان قرار گرفت. در این دوران خوزستان که پس از فروپاشی آل بویه زیر نظر دستگاه خلافت عباسی اداره می‌شد، همواره محل اختلاف میان خوارزمشاهیان، اتابکان فارس و عباسیان بود تا اینکه با حمله مغولان و سقوط بغداد در سال ۶۵۶ ه.ق خوزستان نیز تحت حاکمیت مغولان درآمد (مرغائی‌زاده و ولی عرب، ۱۳۹۷: ۱۳۳-۱۳۴). در نامه‌ای که در دوره ایلخانی توسط خواجه رشیدالدین به فرزندش شهاب‌الدین - حاکم شوشتر و اهواز - در خصوص اصلاحات مالیاتی نوشته شده، به یازده مکان از جمله دورق برای دریافت وجوهات دیوانی خوزستان اشاره شده است (همدانی، ۱۳۵۸: ۱۱۵-۱۱۴). در سال ۶۹۹ ه.ق مغولان جغتایی ساکن ماوراءالنهر، مناطق جنوبی ایران از جمله دورق را مورد هجوم و غارت خویش قرار دادند. در متن تاریخ و صاف، گزارش این تهاجم ذیل غارت نواحی فارس ذکر شده (وصاف الحضرة، ۱۳۳۸: ۳۷۰). یکی از نکات قابل توجه در منابع تاریخی - جغرافیایی از قرن هفتم هجری به بعد، پدیدار شدن محلی با نام دورقستان است که به عنوان جزیره یا شهر - بندری به طول پنج در پنج فرسخ مابین دریای فارس و نهر عسکر مکرم^(۱۸) واقع بود. در این جزیره، دژی قرار داشت که زمان خلفای عباسی محل تبعیدیان بغداد بود. این موضع، محل سکونت عملجات کشتی و محل گذر کشتی‌هایی بود که از هندوستان می‌آمدند و تنها راه ورودی برای کشتی‌هایی به شمار می‌رفت که از مسیر کیش می‌رسیدند (یاقوت حموی، ۱۳۸۳/۲: ۴۱۱؛ قزوینی، ۱۳۷۳: ۲۵۲-۲۵۱). در قرن هشتم هجری، شهر دورق پس از سوق اهواز دومین ناحیه از هفت ناحیه خوزستان (دمشقی، ۱۳۵۷: ۳۰۵-۳۰۴) و به عنوان یکی از شکارگاه‌های چهارگانه معرفی می‌شود. در گزارش اخیر، به نقل از رساله ملکشاهی به چهار شکارگاه بزرگ اشاره شده که دومین آنها دورق و هندویان به اندازه بیست در ده فرسنگ بوده است (مستوفی قزوینی، ۱۳۶۲: ۱۱۰).

در عصر فترت میان ایلخانان و تیموریان، حکومت‌های مستقلی در نواحی مختلف ایران سربرآوردند. نواحی جنوبی ایران از جمله فارس و خوزستان تحت حاکمیت آل مظفر بود و همزمان با این سلسله، حکومت مستقل دیگری به نام جلایریان نیز شکل گرفت. در زمان حکومت این دو خاندان، بسیاری از مناطق از جمله خوزستان در بین آنها در حال دست‌به‌دست شدن بود. منابع مربوط به این دوران به‌طور مشخص اطلاعاتی درباره چگونگی شرایط و وضعیت دورق در خلال این سال‌ها به دست نمی‌دهد. اما در نیمه اول قرن نهم ه.ق، در کتابی موسوم به جغرافیای حافظ ابرو که برگرفته از متون قدیمی‌تر همچون مسعودی، اصطخری و غیره است، اشاراتی به دورق تحت عنوان مدینه‌ای از نواحی خوزستان شده است. نکته قابل توجه و منحصر در این متن، اشاره به وجود دو دورق علیا و سفلی است (حافظ ابرو، ۱۳۷۸: ۹۸). پیش‌تر این مسئله در

هیچ یک از متون تاریخی ذکر نشده بود. با توجه به اینکه حافظ ابرو کتاب را به فارسی برگردانده و با کمک دیگر منابع تکمیل کرده، شاید این مطلب از متن دیگری که در حال حاضر موجود نیست، گرفته شده باشد. از سوی دیگر با توجه به وجود ناحیه‌ای به نام دورقستان، این احتمال وجود دارد که موقعیت مکانی دورق سفلی با این منطقه مطابقت داشته است. در غیر این صورت احتمالاً تا قبل از شکل‌گیری فلاحیه به عنوان دورق جدید، در دوره تیموری با دو دورق روبرو هستیم. سکه‌های به‌دست آمده با ضرب دورق، بیانگر پویایی این منطقه به عنوان یکی از دارالضرب‌های جنوب ایران در دوره تیموری است (عقیلی، ۱۳۷۷: ۴۰۱، ۱۸۸).

در اواخر نیمه اول قرن نهم ه.ق، با شکست سپاه تیموری توسط مشعشعیان، تاریخ دورق وارد مرحله جدیدی شد. این منطقه و نواحی آن در دوره مشعشعیان محل درگیری‌های داخلی و همچنین یکی از مناطق مورد نزاع با حاکم بصره بود و بارها مورد غارت و ویرانی قرار گرفت.^(۱۹) طی این دوره، ناحیه دورق گاهی به امیری^(۲۰) از قبیله بنی‌تمیم بخشیده و گاهی بر اثر سوء تدبیر به بهایی فروخته می‌شد (مشعشی، ۱۳۹۶: ۱۲۱، ۳۴). سکه‌های ضرب دورق در تاریخ ۹۰۶ ه.ق، نشان‌دهنده تداوم حکومت این خاندان بر منطقه در ابتدای تشکیل سلسله صفوی است (رنجبر، ۱۳۸۲: ۳۰۶-۳۰۵). ولایت دورق در زمان شاه طهماسب اول در تصرف امرای قزلباش حکام کهگیلویه بود. در میانه هرج و مرج پس از مرگ این پادشاه، سید مبارک مشعشی که در حوزیه قدرت گرفته بود آن ولایت را از تصرف طایفه افشارهای کهگیلویه بیرون آورده و به قلمرو خود افزود. دورق تا سال سی و چهارم جلوس شاه عباس اول در اختیار این خاندان بود اما در این سال امام قلی‌خان - بیگلربیگی فارس - به فرمان شاه به آنجا لشکر کشید، قلعه دورق را محاصره و دست ولات حوزیه را از این ناحیه کوتاه کرد (اسکندر منشی، ۱۳۱۴: ۶۷۰). تسلط بر دورق که یکی از ایستگاه‌های مهم تبادل کالا به طرف بصره بود، از اولویت‌های شاه عباس اول بود. این منطقه تا سال ۱۰۴۱ ه.ق. همچنان جزئی از فارس بود اما در این سال به دنبال دستور شاه صفی به قتل امام قلی‌خان، امارت دورق به والی مستقلی تفویض شد. در متون صفویه به نام حکام دورق به عنوان یکی از مناطق مهم خلیج فارس اشاره شده است (اصفهانی، ۱۳۶۸: ۱۴۸؛ واله قزوینی، ۱۳۸۰: ۱۵۰؛ وثوقی و صفت‌گل، ۱۳۹۵: ۸۸۱-۸۸۰). در نقشه‌های قرن شانزدهم میلادی، نام دورق در میان سکونتگاه‌های خلیج فارس همواره به چشم می‌خورد. این مسئله نشانگر رونق منطقه و اهمیت آن به عنوان یکی از ایستگاه‌های دریایی است. به عبارت دیگر آبادانی بنادر و جزایر شمالی خلیج فارس به‌ویژه بنادر خوزستان را باید در رونق گرفتن تجارت بصره از قرن هشتم به بعد و ادامه این روند در دوره حضور پرتغالی‌ها جستجو کرد (وثوقی و صفت‌گل، ۱۳۹۵: ۷۵۸-۷۵۲). به دنبال این شکوفایی، یکی از ضرابخانه‌های فعال ایران در دوران شاه عباس اول و دوم در منطقه دایر شد. محل ضرب بر روی این سکه‌ها به صورت دوراق نوشته شده است (عقیلی، ۱۳۷۷: ۱۸۸، ۴۲۱؛ قائینی، ۱۳۸۸: ۱۳۳-۱۳۰) و این آخرین باری است که دورق به عنوان دارالضرب شناخته می‌شود. اهمیت اقتصادی منطقه در گزارش‌های سفرنامه‌نویسان اروپایی نیز انعکاس یافت. آنها به محصولات

متنوعی همچون نی برای ساخت قلم، نفیس‌ترین منسوجات پشمی و لباس‌هایی عبا مانند اشاره داشته (شاردن، ۱۳۷۴/۲: ۸۹۷؛ ۳/ ۹۶۱) و از این مکان به عنوان یکی از سکونتگاه‌های صابین^(۳۱) با ساکنانی تاجر و اغلب صنعتگر همچون زرگر، نجار و چلنگر یاد کرده‌اند (تاورنیه، ۱۳۳۶: ۲۳۲). آبه کاره^۱ سیاح و کارگزار فرانسوی نیز در مسیر سفر خود از فرانسه به هندوستان، به اعراب دورک و نحوه تجارت آنها اشاره دارد (کاره، ۱۳۸۷: ۳۹-۳۸). در اواخر دوره صفویه جمعی کارری^۲ جهانگرد ایتالیایی فهرستی از ایالات مستخرج از آرشیوهای سلطنتی را ذکر کرده که این ایالات توسط خان‌ها اداره می‌شدند و در میان آنها نام دورق نیز دیده می‌شود (جملی کاری، ۱۳۴۸: ۱۴۰). این منطقه در پایان عصر صفوی به دلیل ضعف حکومت مرکزی با تشویق عثمانی‌ها مورد تاخت و تاز قبایل قرار گرفت و ناامن شد؛ چنانکه مستوفی یزدی جغرافی‌نویس اواخر عصر صفوی نیز به این شرایط نابسامان اشاره داشته است (وثوقی و صفت‌گل، ۱۳۹۵: ۸۸۱؛ مستوفی یزدی، ۱۳۳۷: ۱۷۱).

در دوره نادر شاه، دورق تحت حکمرانی مشعشعیان که در آن زمان زیر نظر حاکم خوزستان قرار داشتند، اداره می‌شد (رنجبر، ۱۳۸۲: ۳۵۴). در این زمان، تاریخ دورق با مهاجرت گسترده قبیله بنی کعب به آنجا و سپس بنای شهر فلاحیه، وارد مرحله دیگری می‌شود. در سال ۱۱۶۰ هـ.ق بنی کعب به دلایل مختلف سیاسی و اقتصادی از منطقه قبان به سوی دورق مهاجرت کرد. آنها با پیش‌روی به طرف رودخانه جراحی، با ایل افشار که بر کرانه این رودخانه در دورق سکونت داشتند درگیری پیدا کردند و در اطراف تپه‌ای که بعدها شهر فلاحیه بر روی آن بنا شده، ساکن شدند. حفر خندق پیرامون تپه و احداث قلعه، منجر به بالاگرفتن اختلافات آنها با افشارها شد. بعدها به واسطه هرج و مرجی که پس از مرگ نادرشاه پیش آمد، کعبی‌ها فرصت را غنیمت شمرده، ایل افشار را از آن حدود بیرون راندند و تمام این ناحیه را اشغال کردند (Layard, 1846: 41-42؛ افشار سیستانی، ۱۳۶۹: ۱۱۳؛ قیم، ۱۳۹۳: ۲۸۷). استقرار بنی کعب در فلاحیه و ایجاد استحکامات در آن شهر به علاوه موقعیت جغرافیایی آن یعنی قرار گرفتن در میان آب و نيزارها به همراه زمین‌های حاصلخیز اطراف آن، شکوفایی و رونق کشاورزی و افزایش قدرت دفاعی بنی کعب را به دنبال داشت (قیم، ۱۳۹۳: ۲۹۱). از سال ۱۱۷۰ تا ۱۱۷۸ هـ.ق تهاجم‌های متعددی از سوی کریم خان و والی بغداد علیه بنی کعب به فلاحیه شد. از پیامدهای زیان‌بار این حملات، تخریب سد مستحکم سابله به دستور کریم خان زند و در نتیجه ویرانی مناطق پیرامونی بود (همان، ۳۰۲-۲۹۴). در گزارش‌های مربوط به این وقایع که در دوران زندیه به نگارش درآمده، علاوه بر فلاحیه همچنان به دورق نیز اشاره شده است (موسوی نامی اصفهانی، ۱۳۶۸: ۱۳۲). بررسی رخدادهای مربوط به این بازه زمانی می‌تواند نشان‌دهنده موقعیت مناسب جغرافیایی منطقه در زمان یورش و لشکرکشی‌ها باشد. از یک سو وجود رودها، جزایر متعدد و دسترسی و تسلط کعبی‌ها بر دریا می‌توانست از عوامل مؤثر در ترک منطقه و پراکنده شدن ساکنین آن در شرایط خاص باشد. از

1 . Abbé Carré

2 . Gemelli Careri

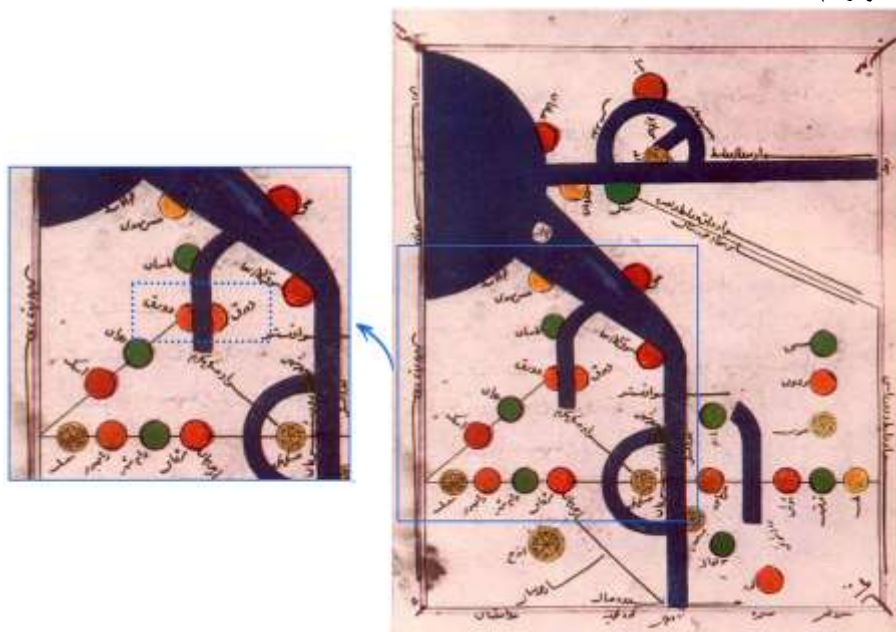
سوی دیگر نیز ناآشنایی سپاهیان حکومتی با مناطق تالابی، فقدان ناوگان دریایی و ضعف آنها در دریانوردی منجر به عدم موفقیت در این‌گونه حملات می‌شد. علاوه بر جنگ‌های داخلی، نبرد کعبیان با انگلیسی‌ها - معروف به نبرد ابوطوق - نیز از دیگر حوادث مهمی بود که در نیمه دوم قرن یازدهم هجری باعث بروز ناامنی در منطقه فلاحیه شد. پیروزی بنی‌کعب در این نبرد تا حدی اهمیت داشت که منجر شد تا مدت‌ها این خطه از گزند بیگانگان مصون بماند (قیم، ۱۳۹۳: ۳۱۳-۳۱۰).

این منطقه که در دوران قاجار ذیل بلوک فلاحی شناخته می‌شد، بارها بین ایالات فارس و خوزستان دست به دست شد.^(۳۳) سال ۱۸۱۰ م. جان مک دونالد کینیر - عضو بریتانیایی هیئت سرجان ملکم - طی مأموریت خود در ایران، به شهرهای جنوبی از جمله دورق سفر کرد و به تفصیل اطلاعاتی درباره ویژگی‌های جغرافیایی منطقه، رودها، بندها و مسافت مکان‌ها ارائه داد. او دورق قدیم را یکی از شهرهای هشت‌گانه سوسیانا (خوزستان) معرفی کرده که با متروک شدن آن، شهر فلاحیه در زمینی پست و باتلاقی در کنار دو شاخه از رودخانه جراحی بنا شد و دیواری گلی به محیط دو مایل و ضخامت شانزده پا همراه با برج‌های مدوری در جانب آن با فواصل منظم دیده می‌شد (Kinneir, 1813: 58, 85-92, 456). طی سال‌های ۴۲-۱۸۴۰ م. همزمان با اقامت لیارد در خوزستان، به توصیه انجمن پادشاهی جغرافیایی، گزارش جامع و مبسوطی درباره اوضاع سیاسی، جغرافیایی و ریشه‌های نژادی عشایر و ایلات استان خوزستان تهیه شد. در این گزارش اطلاعات مفیدی در ارتباط با قبایل کعب، ساختار شهر فلاحیه، روستاها، نهرها و کانال‌های مربوط به آن و همچنین موقعیت دورق قدیم وجود دارد (Layard, 1846: 36-45). فلاحیه سال‌ها همچنان از مراکز قدرت کعبی‌ها به شمار می‌رفت. در سال‌های پایانی حکومت مظفرالدین شاه به موجب فرمان‌هایی مناطق محمره،^(۳۴) آبادان، بهم‌شیر، فلاحیه، هندیجان، ده‌ملا و اراضی شرق کارون مشروط به پرداخت درآمد سالانه و عدم انتقال به بیگانگان، به مالکیت شیخ خزعل و به عنوان دارایی دائمی به او اعطا شد (Lorimer, 1915: 1753-1754). پس از سقوط سلسله قاجار، در سال ۱۳۱۴ ه.ش تغییر نام‌هایی برای شهرهای خوزستان به امضای محمود جم، وزیر داخله وقت حکومت پهلوی، صورت گرفت و به دنبال آن نام فلاحیه به شادگان تغییر یافت (فریدی مجید و ملک‌پور، ۱۳۸۸: ۴۲۱). بر اساس قانون تقسیمات کشور در سال ۱۳۱۶ ه.ش این شهر بخشی از شهرستان خرمشهر به حساب می‌آمد تا اینکه در سال ۱۳۵۸ ه.ش به تصویب شورای انقلاب اسلامی بخش شادگان به شهرستانی مستقل با مرکزیت شادگان تبدیل شد (همان، ۴۳۳: ۴۲۲).

۵. مکان‌یابی دورق بر اساس متون تاریخی و شواهد باستان‌شناسی

با وجود توصیف‌های متعدد در متون تاریخی و جغرافیایی مشتمل بر توصیف شهرها و شرح مسیرهای کرانه‌ای، محل دقیق دورق تا به امروز مشخص نشده اما آنچه مسلم است حدود کلی این جای‌نام بنابر منابع مکتوب، ناحیه‌ای در جنوب اهواز، غرب ارجان و در کنار رودخانه جراحی

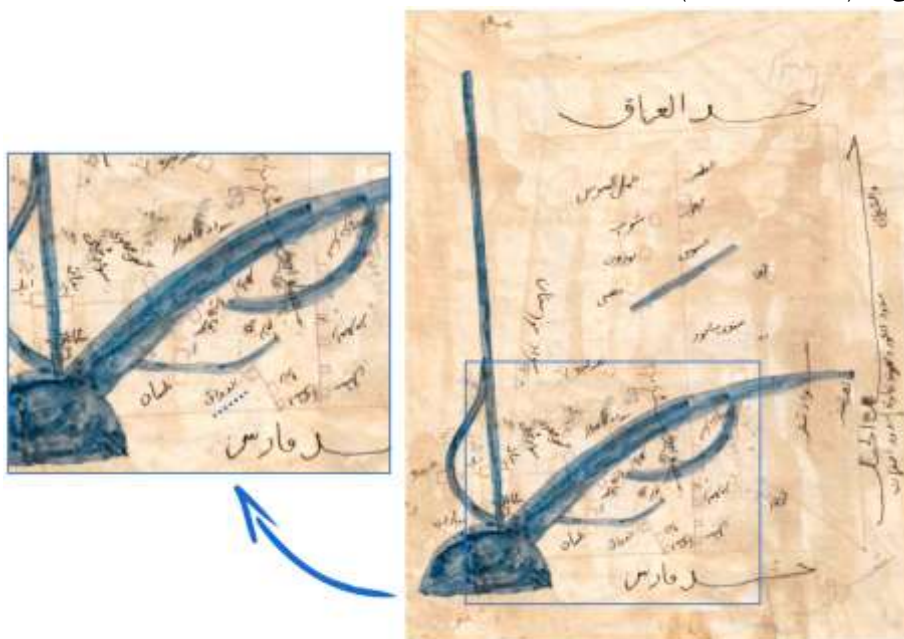
در کرانه شمالی خلیج فارس توصیف شده است.^(۳۴) در نقشه‌های جغرافیایی قرون اولیه اسلامی، محل قرارگیری دورق در حاشیه نهری بود که از رودخانه شوشتر منشعب شده و اندکی دورتر از مصب کارون، پس از گذر از باسیان به خلیج فارس می‌ریخت. بر کرانه این نهر شهرهای آسک، دیرا یا زیدان، دورق و باسیان قرار داشتند (بلخی، ۱۳۹۶: ۱۱۷؛ اصطخری، ۱۳۴۰: ۹۴؛ ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۳۰) (تصویر ۱).

تصویر ۱ - حدود خوزستان و موقعیت دورق از کتاب مسالک و ممالک (اصطخری، ۱۳۴۰: ورق ۴۳ b). در متون منسوب به بلخی (۱۳۹۶: ۱۷۲)، اصطخری (۱۳۴۰: ۹۴) و ابن حوقل (۱۳۶۶: ۳۰) به رودی اشاره شده که باسیان را به دو بخش تقسیم می‌کند و در نقشه‌های الحاقی مربوط به خوزستان نیز مشخص است؛ به استثنای نقشه اصطخری که باسیان تنها بر یک کرانه رود قرار گرفته اما دورق در دو طرف رودخانه قابل مشاهده است.

با فاصله کمی از باسیان لنگرگاه دورقستان وجود داشت که محل گذر کشتی‌هایی بود که از هندوستان می‌آمدند. شاید یکی از دلایل انتخاب دورقستان در مسیر بازگشت از هند این بود که خلیج‌های خوزستان در این ناحیه به خشکی نزدیکتر بوده و عبور از این مسیر و انتقال مال‌التجاره بازرگانان آسان‌تر بود. بنابراین کالاهایی که از طریق دریا از هندوستان یا شرق آفریقا آورده می‌شد، در این لنگرگاه تخلیه و از طریق آبراهه‌های مختلف به شهرهای مرکزی و بزرگ خوزستان منتقل و از آنجا به نواحی دیگر حمل می‌شد. از جمله این شهرها که در مسیر آبراهه‌ها واقع شده و جنبه لنگرگاهی داشت دورق بود (حسین‌زاده شانه‌چی، ۱۳۸۶: ۳۶-۳۵). این منطقه از یک سو از طریق خور به دریا راه داشت و از سوی دیگر به رودخانه کارون متصل می‌شد و از طریق این رودخانه به شهرهایی مانند سوق الاربعاء، سوق الاهواز، عسکر مکرم و بصره مرتبط می‌شد. بنابراین رودخانه‌های منطقه افزون بر کارکردهای زراعی، در حمل و نقل آبی خوزستان نیز تأثیرگذار بوده و

ولایات فارس را به حدود غربی خوزستان و عراق مرتبط می‌کردند. در قرن چهارم هجری یکی از راه‌هایی که فارس را به عراق متصل می‌ساخت به ترتیب مسیر ارجان، آسک، دیرا، دورق، خان مردویه، باسیان، حصن مهدی، بیان و ابله بود (بلخی، ۱۳۹۶: ۱۷۲) (تصویر ۲). در همین زمان، مسیر کرانه‌نوردی از سواحل خلیج فارس به سمت هندوستان و چین نیز به گونه‌ای بود که پس از شهر دورق‌الفرس، به ترتیب ماهروبان، سینیز، جنابه، نجیرم، سیراف و سایر شهرهای ساحلی پیموده می‌شد (مسهودی، ۱۳۸۲: ۱۰۷).^(۲۵)

تصویر ۲- حدود خوزستان و موقعیت دورق از کتاب الاشکال (بلخی، ۱۳۹۶: ۵۸)

استخراج و تحلیل چهار دسته از اطلاعات، در جانمایی محدوده دورق مؤثر خواهد بود. دسته اول این اطلاعات شامل مسافت‌های ارائه‌شده توسط جغرافی‌دانان قرون اولیه است که دورق را با ذکر مسافت در حد فاصل شهرهای مختلف توصیف می‌کنند. لازم به ذکر است که بررسی متون جغرافیایی مسلمانان نشان می‌دهد این متون تحت تأثیر جغرافیای ساسانی بوده و مسلمانان به متون پهلوی دسترسی داشته‌اند. احتمالاً آنها نقشه‌های خود را از یک اطلس ایرانی قدیمی که برای دولت ساسانی تدارک دیده شده بود، اقتباس کرده بودند (کراچکوفسکی، ۱۹۶۳: ۲۰۷-۲۰۶؛ اکبری، ۱۳۸۸: ۲۴-۱۹). به گفته ابن خردادبه (۱۳۷۱: ۳۷) فاصله سوق‌الاهواز تا دورق از راه آبی هجده فرسخ و از مسیر خاکی بیست و چهار فرسخ است اما ابن رسته (۱۳۶۵: ۲۲۰) هر دو مسیر را بیست و چهار فرسخ گزارش کرده است. در بعضی از متون نیز این مسافت به صورت مرحله بیان شده است. بلخی در توصیف مسیر فارس به بغداد، فاصله اهواز تا دورق و نیز عسکر مکرّم تا دورق را چهار مرحله ذکر کرده (بلخی، ۱۳۹۶: ۱۷۲) اما مقدسی در گزارشی فاصله اهواز تا دورق را یک مرحله بیان

کرده است^(۲۶) (مقدسی، ۱۳۶۱/۲: ۶۲۷). بررسی مسیرهای مورد اشاره مورخان و جغرافی‌دانان در دوره‌های مختلف، نشانگر نظرات متفاوتی در ذکر مسافت میان شهرها است. دستیابی به مفهوم دقیق و فواصل واقعی به دلیل ناشناخته بودن راه‌های باستانی و موقعیت بعضی از شهرها ممکن نیست. اما در صورتی که مسیر آبی اهواز - دورق را در نظر بگیریم، این مسافت یا از طریق رودخانه کارون و یا بسترهای تالابی شرق کارون طی می‌شده است. هانسمن در بررسی حوضه رودخانه جراحی با شناسایی محوطه جانشین در جنوب مشراکه و تطبیق احتمالی آن با دورق باستان، این فواصل را مورد مطالعه قرار داد. او با همسان در نظر گرفتن شرایط زیست‌محیطی فعلی منطقه با دوران اولیه اسلامی، به سرازیر شدن آب کوپال در دشت کم‌ارتفاع و وسیع انزان در فصل‌های بارانی اشاره دارد که منجر به سیلابی شدن بخش وسیعی از دشت به مدت چندین ماه می‌شود. بنابراین در طول دوران اولیه اسلامی احتمالاً با قایق از این دشت سیلابی عبور می‌شده و از آنجایی که عرض سیل دشت در نقاط مختلف متفاوت است، گزارش ابن خردادبه از مسافت ۱۸ فرسخ (معادل ۹۰ کیلومتر) می‌تواند قابل بررسی باشد (Hansman, 1978: 159-160) (تصویر ۳).

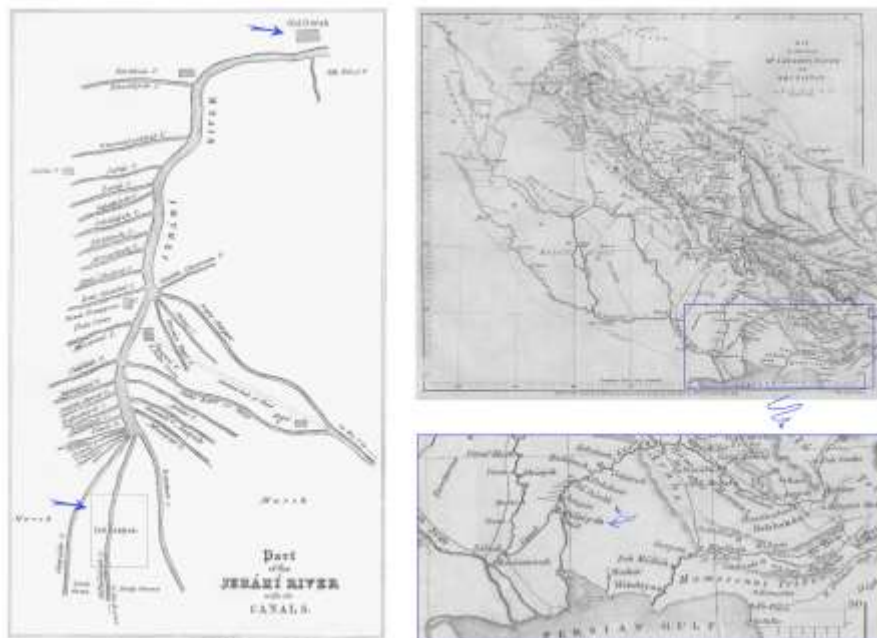
تصویر ۳ - ترسیم از موقعیت نسبی رودخانه‌ها و شهرهای خوزستان به همراه جانمایی محوطه پیشنهادی جانشین به عنوان دورق از سوی هانسمن^(۲۷) (طرح آزاد از مرضیه شرباف، بدون احتساب فواصل واقعی)

دسته دوم اطلاعات، مربوط به تعیین طول و عرض جغرافیایی شهرهای خوزستان در متون جغرافیایی دوران اسلامی است (جدول ۲). تاکنون عمده مطالب بررسی شده در ارتباط با ناحیه دورق/سرق به جغرافیای توصیفی نزدیک‌تر بوده است. از این‌رو توجه به مفهوم جغرافیای ریاضی^(۲۸) برای کامل‌تر شدن اطلاعاتی مبنی بر مکان‌یابی این شهر تاریخی ضروری به نظر می‌رسد. خوارزمی در رساله جغرافیایی خود، مشخصاً به دورق اشاره‌ای نداشته اما طول و عرض

جغرافیایی شهرهای اقلیم سوم همچون مهروبان، سینیز، جنابا، سیراف و اقلیم چهارم همچون اهواز و عبادان را بیان کرده است (خوارزمی، ۲۰۰۹: ۷۹، ۲۲، ۱۴). در اوایل قرن پنجم هجری نام دورق و مختصات جغرافیایی آن در کتاب قانون مسعودی تألیف ابوریحان بیرونی مطرح شد.^(۳۹) او دورق را به عنوان قصبه سوق از ناحیه اهواز در اقلیم چهارم معرفی کرده است. در این جدول طول جغرافیایی شهر دورق از ساحل بحر المحيط غربی و عرض آن از خط استوا محاسبه شده است (البیرونی، ۱۹۵۵: ۵۴۷، ۵۵۹). سه قرن پس از این رساله، در کتاب تقویم‌البلدان، طول و عرض جغرافیایی شهرهای اهواز، نهر تیری، دورق و مهروبان بر طبق کتاب‌های قانون ابوریحان بیرونی، الاطوال و العروض فرس، الجغرافیا از ابوسعید مغربی و رسم ربع المعمور کندی به صورت درجه و دقیقه بیان شد (ابوالفداء، ۱۳۴۹: ۳۶۲). مسئله‌ای که در محاسبات متون جغرافیایی دوره اسلامی بایستی در نظر گرفت این است که در انتخاب خط استوا به عنوان مبدأ عرض جغرافیایی اتفاق نظر وجود داشته اما مبدأ طول جغرافیایی گاه به پیروی از هندیان قبه‌الارض و گاه به تبعیت از یونانیان جزایر خالدات^(۴۰) بوده است (کرمزاده و دیگران، ۱۳۹۸: ۱۵۷). با این وجود اطلاعات روشنی از موقعیت دقیق مبادی طول جغرافیایی جهت جانمایی پیشنهادی آن بر روی نقشه‌های امروزی در دست نیست. دسته سوم به اطلاعات مستخرج از نقشه‌های جغرافیایی مربوط می‌شود. با گسترش مناسبات ایران و اروپا از دوره صفوی، نقشه‌های اختصاصی بسیاری از ایران ترسیم شد که تا دوران قاجار نیز ادامه داشت. همانطور که پیش‌تر اشاره شد نام دورق تقریباً در اغلب نقشه‌های این دوران در میان سکونتگاه‌های خلیج فارس دیده می‌شود و مختصات مکانی آن با توجه به طول و عرض جغرافیایی ارائه‌شده قابل تشخیص است. یکی از نقشه‌های قابل توجه در میان این نمونه‌ها، حاصل سفر لیارد به خوزستان بود که در آن محل دورق قدیم در شمال شرقی فلاحیه جانمایی شده است.^(۴۱) لیارد در نقشه دیگری فاقد مختصات جغرافیایی با جزئیات بیشتر به بخش جنوبی رودخانه جراحی و نهرهای منشعب از آن پرداخته و محدوده دورق قدیم را نیز بر روی آن مشخص کرده است (Layard, 1846) (تصویر ۴).

علاوه بر فعالیت‌های اروپاییان، سنت نقشه‌نگاری منابع طبیعی، رودها، کوه‌ها، دشت‌ها و زمین‌ها در دستور کار دولتمردان قاجاری نیز بود تا بر آن اساس برنامه‌های عمرانی، اقتصادی و سیاسی خود را پیش ببرند. ایرانیان اطلاعات مکانی مفیدی از این منطقه به صورت گزارش و نقشه به ویژه در دوران ناصرالدین شاه منتشر کردند. از جمله میرزا حسن فسایی که در سال ۱۲۸۹ ه.ق به تشویق ظل‌السلطان نقشه فارس را ترسیم نمود و در سال ۱۲۹۳ ه.ق به دستور حاکم فارس معتمدالدوله فرهاد میرزا، آن نقشه را با ذکر جزئیات بیشتر به ناصرالدین‌شاه قاجار تقدیم کرد (خیراندیش، ۱۳۷۹: ۱۳). در کتاب فارسنامه ناصری که توسط او نگاشته شده، بلوک فلاحی ناحیه وسیعی از گرمسیرات فارس محسوب می‌شد که درازای آن از قریه شاه عبدالله تا محرمه به مسافت ۳۵ فرسخ و پهناي آن از چم صابی تا بندر معشور به اندازه ۹ فرسخ بود. بلوک فلاحی از

سمت شرق به نواحی کوه‌گیلویه، از شمال به اهواز، از غرب به بصره و از جنوب به دریای فارس محدود می‌شد^(۳۳) (حسینی فسائی، ۱۳۷۸: ۱۴۱۴-۱۴۱۳).

تصویر ۴ - نقشه ترسیم شده از سفر لیارد به خوزستان همراه با جزئیاتی از رودخانه جراحی، موقعیت فلاحیه و دورق قدیم (Layard, 1846).

دسته آخر به شواهد باستان‌شناسی حاصل از فعالیت‌های جان هانسن در دهه ۱۹۶۰ میلادی مربوط می‌شود. او که به دنبال موقعیت قرارگیری شهر الیمایی سلوکیه بود، محوطه‌های شمال شرق شادگان در جانب رودخانه جراحی را مورد بررسی باستان‌شناسی قرار داد و پیشنهادهای در ارتباط با موقعیت احتمالی سرق و دورق باستان مطرح نمود. پیش‌تر، جهانگردان و تاریخ‌نگاران به ویرانه‌هایی تحت عنوان دورق قدیم اشاره کرده که آثار و شواهد آن تا اواخر قرن بیستم میلادی در میان منابع گزارش شده بود و اعراب محلی آن را با روستای مدینه تطبیق داده‌اند (Kinneir, 1813: 88; Layard, 1846: 68). با توجه به بررسی‌های باستان‌شناختی هانسن، عدم وجود قطعات سفالی مربوط به قبل از قرن هفدهم میلادی و فقدان شکل‌گیری پشته، مانع از شناسایی مدینه با دورق ساسانی/اسلامی یا با سکونتگاه قدیمی‌تر سلوکیه می‌شد و به نظر می‌رسد شواهد مکانی، سنت محلی و قطعات سفالی سطحی، از شناسایی محوطه مدینه با شهر افشاری دورق بیشتر پشتیبانی کند (Hansman, 1978: 156). بنابراین همچنان تشخیص موقعیت مکانی سرق/دورق باستان در ابهام قرار داشت.

هانسن در ادامه جستجوی شهر سلوکیه بر هدوفن^۱ که توسط استرابو مطرح شده بود و هنینگ پیشنهاد مطابقت آن با سرق باستان را داد، به دو محل دیگر به نام‌های تل‌تندی^(۳۳) و جانشین^(۳۴) در نزدیکی رامشیر نیز اشاره می‌کند. بر سطح محوطه اول هیچ قطعه سفال ساسانی یا اسلامی یافت نشد اما محوطه بعدی دارای قطعات سفالی اشکانی، ساسانی و اوایل اسلام بود و شواهدی از سیستم‌های آبی دوره ساسانی در نزدیکی آن به دست آمد. شواهد مختلف در جانشین از جمله شکل خاکریزهای پیرامون محوطه، موقعیت آن در کنار رودخانه جراحی (هدوفن باستان)، برخلاف قرارگیری تل‌تندی بر روی یک کانال^(۳۵) منجر به پشتیبانی هانسن در شناسایی این مکان با شهر سلوکیه بر هدوفن بر اساس سه معیار شکل، موقعیت مکانی و شواهد سفالی شد. او با توجه به یافته‌های سطحی و گستره تل‌تندی که محوطه‌ای به مراتب بزرگتر از جانشین است، احتمال انطباق تل‌تندی با محوطه سولوکه (نام باستانی سلوکیه) و سرق اوایل دوران اسلامی را مطرح کرد که از سلوکیه مجزا و در مجاورت آن بوده است. از سوی دیگر محوطه جانشین را به عنوان استقرار اصلی بعدی یعنی سلوکیه باستان و همان دورق پیشنهاد می‌دهد که شاید در دوره الیمایی به عنوان پایتخت منطقه جایگزین سرق (تل‌تندی) شده بود. سرق پس از متروک شدن نیز همچنان به عنوان نام منطقه باقی ماند تا اینکه در طول دوران اسلامی، عنوان سرق به کلی ناپدید شد و دورق به‌طور مشترک به ناحیه و شهر اطلاق شد (Ibid., 157-160). پرسش‌های مربوط به موجودیت مستقل یا وابسته سرق و دورق در متون سریانی نیز به چشم می‌خورد و احتمال یکسان دانستن آن دو نیز همانگونه که پیش‌تر اشاره شد، در این نوشته‌ها نیز مطرح شده است. در هر صورت این مسئله یعنی استفاده از جای‌نام‌های سرق و دورق به عنوان مکان‌های مجزا و گاهی به جای یکدیگر، می‌تواند بیانگر نزدیکی دو منطقه و یکپارچه‌نگری به کل هر دو محدوده باشد.

۶. نتیجه

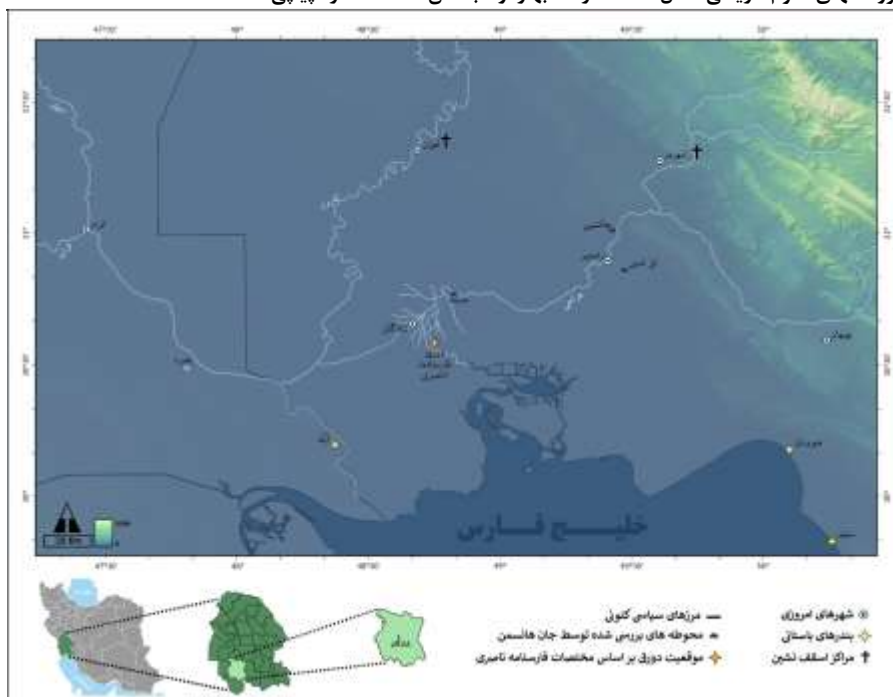
شهر امروزی شادگان، واقع در جنوب استان خوزستان، به دلیل عوامل گوناگون جغرافیایی از جمله جریان رودخانه جراحی و شاخ‌های متعدد آن، وجود حوضه تالابی پیرامون شهر، نزدیکی به خورهای خلیج فارس و دسترسی به دریا، یکی از شهرهای مهم در دشت پایینی خوزستان به شمار می‌رود. پیشینه تاریخی شهر شادگان در منابع مکتوب به نوعی در ارتباط با جای‌نام‌های فلاحیه، دورق و سرق دیده شده چنانکه امروزه نیز گاهی از این شهر با نام دورق یاد می‌شود. این مسئله که آیا این جای‌نام‌ها به یک مکان واحد اشاره داشته یا به مناطق متفاوتی اطلاق می‌شدند در پژوهش حاضر مورد بررسی قرار گرفت. بنابر شواهد به‌دست‌آمده از متون تاریخی، مدارک جغرافیایی و یافته‌های باستان‌شناسی، جای‌نام‌های سرق، دورق، فلاحیه و شادگان از دوران باستان تا کنون دستخوش تحولات مکانی و زمانی متعددی شده‌اند. با استناد به این شواهد، به-

طور کلی سه موقعیت مکانی در امتداد رودخانه جراحی به سمت پایین دست برای این جای‌نام‌ها شناسایی شده است:

۱- احتمال انطباق سرق و دورق باستان با دو محوطه باستان‌شناسی تل‌تندی و جانشین در محدوده امروزی شهرستان رامشیر؛

۲- احتمال تطبیق دورق قدیم با روستای امروزی مدینه از توابع بخش مرکزی شهرستان شادگان؛

۳- موقعیت دورق جدید یا فلاحیه، که شهر شادگان امروزی در محدوده آن گسترش یافته است. این جای‌نام‌ها که در متون مختلف بارها مورد اشاره قرار گرفته‌اند، نقشی برجسته در جغرافیای تاریخی و سیاسی منطقه خوزستان ایفا کرده‌اند. در میان منابع مکتوب، اگرچه متون سریانی اطلاعات ارزشمندی از وضعیت مذهبی سرق و دورق در دوران ساسانی و اوایل اسلام ارائه می‌دهند، اما این اطلاعات کمک چندانی به مکان‌یابی دقیق این مناطق نمی‌کنند. آنچه مسلم است، اشاره این منابع به قرارگیری این مناطق تحت نظارت اسقف‌نشین‌های اهواز (هرمزد اردشیر) و رامهرمز است. یافته‌های حاصل از بررسی باستان‌شناسی هانسمن از محوطه‌های تل‌تندی و جانشین در کنار استنادات زبان‌شناختی، فرضیه تطابق نسبی آن‌ها با موقعیت سرق و دورق باستان را تا حدودی تأیید می‌کند. این مناطق به دلیل دسترسی به منابع آب، زمین‌های قابل کشت و منابع طبیعی، در دوره‌های مختلف تاریخی به کانون‌های مهم استقرار تبدیل شده بودند. یافته‌های حاصل از بررسی باستان‌شناسی روستای مدینه نیز نشان داد که با وجود اشاره منابع قرن نوزدهم به ویرانه‌های باستانی این منطقه و اطلاق دورق قدیم به آن، پیشینه استقرار در این محدوده به قبل از اسلام نخواهد رسید و به نظر می‌رسد این منطقه تنها تا قرن دوازدهم هجری مسکون بود تا اینکه با مهاجرت اعراب کعب در نیمه نخست این قرن و جابه‌جایی کانون شهری به کنار یکی از انشعابات رودخانه جراحی به سمت جنوب غرب، دورق جدید با نام فلاحیه شکل گرفت. با گسترش سکونتگاه‌ها و اراضی پیرامونی، این منطقه به تدریج توسعه یافت و امروزه با مرکزیت شهر شادگان همچنان یکی از مراکز زیستگاهی پویا در پهنه جنوبی خوزستان محسوب می‌شود (نقشه ۱).

نقشه ۱ - موقعیت جغرافیایی شهر امروزی شادگان و جای نام‌های به‌کاربرده شده در متن مقاله (طرح از مرضیه شعرباف)

علاوه بر شواهد تاریخی و باستان‌شناسی، تحلیل‌های ژئومورفولوژیکی نیز نشان‌دهنده نقش مخروط افکنه‌های آبرفتی در ایجاد، تداوم و جابه‌جایی استقرارها بوده است. در واقع تغییرات مکانی این سکونتگاه‌ها از شرق به غرب و سپس جنوب غربی را می‌توان به‌نوعی متأثر از شرایط زیست‌محیطی، تغییرات اقلیمی و مداخلات انسانی دانست. در پایان ذکر این نکته ضروری است که مباحث پیش‌رو، بر مبنای مطالعات محدود یاد شده در دهه‌های گذشته مورد تحلیل قرار گرفته است و این پژوهش‌ها تا به امروز مورد بازنگری قرار نگرفته‌اند. در واقع به استثنای مطالعات هانسمن در بخش‌هایی از رودخانه جراحی در دهه ۱۹۶۰ میلادی و مطالعات زمین-باستان‌شناسی مختصر هیئت ایرانی-بلژیکی در دهه ۲۰۰۰ میلادی پیرامون جراحی، هیچ بررسی باستان‌شناسی هدفمند و جامعی در حوضه این رودخانه از مبدأ آن در دشت خلف‌آباد تا انتهای آن در دشت‌های شادگان با هدف شناسایی سکونتگاه‌های تاریخی تاکنون انجام نشده است. اگرچه امروزه به‌واسطه تسطیح گسترده اراضی جهت کشاورزی، شهرک‌سازی و توسعه فعالیت‌های صنعتی، شواهد باستان‌شناختی و مدارک فرهنگی به‌طور عمده از میان رفته‌اند، اما بی‌تردید انجام بررسی‌های روشمند باستان‌شناسی به کمک تصاویر هوایی-ماهواره‌ای در کنار بهره‌گیری از رشته‌های علوم زمین و مطالعات سنجش از دور می‌تواند در تحکیم فرضیات بالا یا تغییر آنها موثر باشد و به شناسایی دقیق‌تر موقعیت مکانی برخی از جای‌نام‌های مورد بحث در آینده کمک کند. همچنین استمرار پژوهش‌ها در زمینه تلفیق داده‌های تاریخی، جغرافیایی، زمین‌شناسی و

باستان‌شناسی می‌تواند به درک عمیق‌تر از تعاملات انسانی و محیطی در پهنه جنوبی خوزستان منجر شود.

جدول ۱ - دورق و سرق در متون متعلق به قرون سوم و چهارم هجری قمری^(۳۶)

نویسنده	نام کتاب	تاریخ تألیف	محتوای متن	
۱	ابن خردادبه	مسالک و الممالک	قرن ۳ ه.ق	- اشاره به خوره‌های خوزستان شامل سوق‌الاهواز، رامهرمز، ایندج، عسکر مکرم، شوشتر، چندشاپور، شوش، سُرُق که همان دورق است، نهر تیری، مناظر کبری و مناظر صغری (ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۳۶) - ذکر مسافت سوق‌الاهواز تا دورق از طریق آبی و خشکی (همان، ۳۷)
۲	بلاذری	فتوح البلدان	قرن ۳ ه.ق	- نحوه تصرف سُرُق در چند مرحله توسط مسلمانان و اشاره به بعضی از والیان آنجا (بلاذری، ۱۳۴۶: ۲۵۳، ۲۴۶) - شرح فتح شوش، شوشتر و دورق توسط ابوموسی (همان، ۲۵۰)
۳	ابن رسته	اعلاق النقیسه	قرن ۳ ه.ق	- اشاره به شهرها و خوره‌های ناحیه اهواز از جمله دورق و خوره سُرُق (ابن رسته، ۱۳۶۵: ۲۱۹، ۱۲۲) - ذکر مسافت سوق‌الاهواز تا دورق از طریق آبی و خشکی (همان، ۲۲۰)
۴	ابن فقیه	مختصر البلدان	قرن ۳ ه.ق	- ذکر دورق در میان ده مکان پر نعمت در زمان قباد ^(۳۷) (ابن فقیه، ۱۳۴۹: ۲۵)
۵	طبری	تاریخ طبری	قرن ۴ ه.ق	- قیام اردشیر و عزیمت او به سمت سرق (طبری، ۱۳۶۲: ۲ / ۵۸۳) - ساخت شهر رامقباد یا ارگان توسط قباد و ضمیمه کردن روستاهایی از خوره‌های سرق و رامهرمز بدانجا (همان، ۶۴۱) - فتح سرق و دورق در سال ۱۷ ه.ق و اشاره به پادگان‌های اعراب در شهرهایی از جمله سرق (طبری، ۱۳۸۳: ۵ / ۱۸۹۴) - اشاره به نبرد زنگیان با سپاه یعقوب لیث صفاری در سال ۲۶۳ ه.ق در دورق (طبری، ۱۳۷۳: ۱۵ / ۶۴۶۷)
۶	بلخی	الاشکال	قرن ۴ ه.ق	- اشاره به جمع شدن آب‌های خوزستان در دورق و حصن مهدی و باسیان و پیوستن به دریا (بلخی، ۱۳۹۶: ۱۱۷) - اشاره به نهر طاب در حد شرقی خوزستان که مرز میان دورق و مهروبان است (همان، ۱۶۵) - ذکر خوره‌های خوزستان از جمله سُرُق و شهر آن دورق معروف به دورق-الفرس (همان، ۱۶۷) - تجمع آب‌های خوزستان از اهواز، دورق، شوشتر و غیره نزدیک حصن مهدی و پیوستن به دریا (همان، ۱۶۸) - ذکر مراحل میان فارس و عراق از جانب ارجان، آسک، دیرا، دورق (شهر سرق)، خان مردویه، باسیان، حصن مهدی، بیان و اشاره به مراحل اهواز و عسکر مکرم تا دورق (همان، ۱۷۱-۱۷۲)
۷	مسعودی	مروج الذهب و معادن الجواهر	قرن ۴ ه.ق	- اشاره به کرانه‌های خلیج فارس از سمت ابله به سمت شرق آن شامل ساحل فارس، دیار دورق ایران ^(۳۸) ، ماهربان و شهر سینیز، جنبه، نجیرم سیراف و غیره (مسعودی، ۱۳۸۲: ۱۰۷) - وصف ویژگی جغرافیایی بعضی مناطق در مسیر آبی به سمت دورق و فارس (همان، ۱۱۴) - توصیف مار فتریه در آب در محل معروف به خان مردویه بین شهر دورق و شهرهای باسیان و فندم (همان، ۳۹۹-۳۹۸)
۸	ابودلف	الرساله الثانيه	قرن ۴ ه.ق	- اشاره به آتشکده‌هایی در مسیر بیابانی میان رامهرمز و دورق (ابودلف، ۱۳۵۴: ۸۹)

۹	-	حدود العالم من المشرق الى المغرب	قرن ۴ هـ.ق	- اشاره به وجود ساختمان‌های قدیمی مربوط به قبایل دارا، ^(۳۶) شکارگاه‌ها و چشمه‌های گوگردی در دورق، اشاره به آسک شامل یک شهر و چند قریه که به دورق متصل است (همان، ۹۰)
۱۰	مقدسی	احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم	قرن ۴ هـ.ق	- اشاره‌های متعدد به دورق به عنوان خوره، شهر و دهی در خوزستان (مقدسی، ۱/۱۳۶۱: ۱/۳۹، ۷۴: ۲/ ۶۰۸: ۶۰۶) - ذکر شهرهای قصبه دورق و توصیف آن از جمله اشاره به موقعیت مکانی دورق در کنار نهری در مرز عراق، وجود ابنیه خوش‌ساخت، بازار، جامع، مرکز بافته‌های درشت و مرکز گرد هم آمدن حاجیان (همان) ۱/ ۷۴: ۲/ ۶۱۵: ۶۰۸ - وصف نهر مشرقان و مرداب شدن آب آن در دورق (همان) ۲/ ۶۱۴ - ذکر مسافت اهواز تا دورق (همان) ۲/ ۶۲۷-۶۲۶

جدول ۲ - طول و عرض جغرافیایی دورق در منابع دوران اسلامی

(در مختصات گزارش شده از قرون پنجم و هشتم ه.ق، حروف ابجد منطبق با اعداد روبرو است: یه = ۱۵، ک =

۲۰، ل = ۳۰، لب = ۳۲، نه = ۵۵، عه = ۷۵)

نویسنده	نام کتاب	تاریخ تألیف	محتوای متن
۱ بیرونی	قانون مسعودی	قرن ۵ هـ.ق	طول و عرض الدورق قصبه السوق از ناحیه اهواز به ترتیب از زمان: عه - دقائق: نه / اجزاء: لب - دقائق: ک (البیرونی، ۱۹۵۵: ۵۵۹)
۲ ابوالفداء	تقویم البلدان	قرن ۸ هـ.ق	طول و عرض دورق بر اساس کتاب اطوال به ترتیب درجه: عه - دقیقه: ل / درجه: ل - دقیقه: یه طول و عرض دورق بر اساس کتاب قانون به ترتیب درجه: عه - دقیقه: نه / درجه: لب - دقیقه: ک (ابوالفداء، ۱۳۴۹: ۳۶۲)
۳ حسینی فسانی	فارسانامه ناصری	قرن ۱۴ هـ.ق	عرض قصبه فلاحی یعنی دورق، از خط استوا ۳۰ درجه و ۳۵ دقیقه و طول آن از گری‌نیچ رصدخانه انگلستان ۴۸ درجه و ۴۵ دقیقه است (حسینی فسانی، ۱۳۷۸: ۱۴۱۳)

اعلامیه تعارض منافع و حمایت مالی: نویسندگان در خلال انجام این پژوهش حمایت مالی دریافت نکرده و هیچ گونه تعارض منافی برای اعلام نداشته‌اند.

پی‌نوشت‌ها

۱. مسئله حاصلخیزی دورق/سرق و مناطق پیرامونی آن در اواخر دوران ساسانی و اوایل اسلام، در میان اشعار یزیدین مفرغ حمیری (متوفی ۶۹ هـ.ق) قابل پیگیری است: سقی هزم الأعداد منبجس العرا / منازلها من مسرقان فسرقا / و تستر لا زالت خصیباً جنابها / إلى مدفع السلائن من بطن دورقا (حمیری، ۱۹۷۵: ۱۷۸-۱۷۷). همچنین در گزارش ابن فقیه، دورق به عنوان یکی از ده مکان پر نعمت در زمان قباد یاد شده است (ابن فقیه، ۱۳۴۹: ۲۵). یاقوت حموی نیز از اخیمر سعدی، شاعر قرن دوم هجری که به دورق گریخته بود، ابیاتی نقل کرده که نشانگر وجود نخلستان‌هایی در منطقه است (یاقوت حموی، ۱۹۹۵/

- ۲: ۴۸۳). در دوره صفوی نیز اشعاری از شاعری ناشناس به دست آمده که به فحطی بغداد و سرازیر شدن اجناس از جانب دورق و رامز و بهبهان اشاره دارد (وثوقی و خیراندیش، ۱۳۸۴: ۱۰۶).
۲. به‌طور کلی در دشت‌های جنوبی خوزستان نسبت به دیگر مناطق این استان، فعالیت‌های باستان‌شناسی بسیار کمتری صورت گرفته است. در سال ۴۹-۱۹۴۸ میلادی، بررسی نواحی پیرامون اهواز، رامهرمز، هندیجان و بهبهان به همراه کاوش-هایی در تل گسر به سرپرستی دونالد مک کان انجام شد که به استثنای دو گزارش مختصر (Perkins, 1949: 54; McCown, 1954)، جزئیات یافته‌های او به صورت منتشر نشده باقی ماند و تنها بخشی از نتایج فعالیت‌های او سال‌های بعد به چاپ رسید (Caldwell, 1968; Whitcomb, 1971; Alizadeh, 1985, 2014). لیز و فالکن نیز در بررسی تاریخ جغرافیایی دشت‌های میانرودان، به‌طور مختصر شواهدی از تغییرات سطح زمین و سیستم‌های آبی تاریخی در شمال خور موسی و بندر ماهشهر بر اساس عکس‌های هوایی ارائه کردند (Lees & Falcon, 1952: 30-31). در دهه ۱۹۶۰ میلادی، جان هانسمن مسئولیت بررسی‌های باستان‌شناسی متعددی در جنوب خوزستان و جنوب عراق را بر عهده گرفت. او در بررسی خود از عکس‌های هوایی به منظور شناسایی دقیق‌تر محوطه‌ها بهره برد و در نهایت بخشی از نتایج فعالیت‌های خود را در رساله دکتری و چندین مقاله منتشر کرد (Hansman, 1967, 1970, 1978). به‌علاوه بررسی و کاوش‌های باستان‌شناسی نواحی بهبهان و زهره (Dittmann, 1984, 1986; Nissen, 1971, 1976; Moghaddam, 2016)، دشت رامهرمز (Wright & Carter, 2003; Alizadeh, 2014)، و مطالعات زمین-باستان‌شناسی در پروژه مشترک ایران - بلژیک در کرانه‌ها و پس‌کرانه‌های خلیج فارس (Gasche & Paymani, 2005) از جمله دیگر فعالیت‌های صورت‌گرفته در شناسایی محوطه‌های واقع در پهنه‌های جنوبی خوزستان بوده است.
۳. جرج گلن کمرون جای نام *Aš Šalulikki* در کتیبه هوته لودوش - اینشوشینک را با جای نام *LÚ Šal-lu-uk-ke* در کتیبه‌های آشوری یکسان دانسته است (Cameron, 1936: 130). جای نام اخیر نیز به پیشنهاد ران زادوک احتمالاً با شهر سلوکیه مرکز الیمایی‌ها/سولوکیه باستان مشابه باشد (Zadok, 1981: 136). شهری که اولین بار از سوی هنینگ با سُرُق متون اسلامی یکی گرفته شد (Henning, 1952: 177-178).
۴. *Hedyphon* رودخانه‌ای که اولین بار هنری راولینسون آن را با جراحی یکسان دانست و پس از او این نظر به‌طور کلی مورد پذیرش قرار گرفت (Rawlinson, 1839: 85).
۵. *Euleaus* برای اطلاعات بیشتر از پیشینه و موقعیت جغرافیایی این رودخانه در دوران باستان ن.ک. Potts, 1999
- ع. نام سریانی خوزستان
۷. معروف به شورای سلوکیه - تیسفون یا شورای مار اسحاق
۸. *Mār Abā I*، جاثلیق کلیسای شرق بین سال‌های ۵۵۲-۵۴۰ م. (Fiey, 1993: 25)
۹. *Timotheos I A*، جاثلیق کلیسای شرق بین سال‌های ۷۸۰ تا ۸۲۳ م. (Ibid., 29)
۱۰. *Sergius*، مطران ایلام و *Bar Sāhadē* اسقف هرمزد اردشیر
۱۱. نامه‌های شماره ۵۳، ۵۵ و ۵۶. برای اطلاعات بیشتر در مورد گاهنگاری نامه‌ها ن.ک. Heimgartner, 2012: LXXIII - LXXVI
۱۲. *Īšo' barnūn* اسقف رامهرمز. برای اطلاعات بیشتر ن.ک. Brock, 1997: 64-65
۱۳. یکی از نکاتی که در بررسی سیر تاریخی و سیاسی منطقه دورق بایستی در نظر گرفت، متغیر بودن موقعیت آن در تقسیمات سیاسی در برهه‌های مختلف دوران اسلامی است. این ناحیه در مقاطع زمانی متفاوت، به عنوان بخشی از ایالات فارس، خوزستان یا کهگیلویه و بویر احمد شناخته و میان حکام این نواحی دست به دست می‌شد.
۱۴. به نظر می‌رسد وجه تسمیه دورق الفرس در دوران اسلامی به این منطقه به دلیل وجود آثار متعدد از دوره ساسانی احتمالاً تا سده ۴ ه.ق باشد از جمله اشاره به آتشکده‌ها در بیابان‌های اطراف دورق تا رامهرمز، وجود ساختمان‌های قدیمی مربوط به قبادبن دارا در دورق، وصف شکارگاه سلطنتی مربوط به قباد (ابودلف، ۱۳۵۴: ۹۰-۸۹)، ساخت شهر رام قباد یا ارگان توسط قباد و ضمیمه کردن روستاهایی از خوره‌های سرق و رامهرمز بدانجا (طبری، ۱۳۶۲: ۶۴۱). همچنین شهر دورق به پادشاه ساسانی قباد پسر فیروز نسبت داده شده است (دمشقی، ۱۳۵۷: ۳۰۵). به نظر هانسمن این احتمال وجود دارد که قباد شهر قدیمی سلوکیه را دوباره برپا کرده باشد (Hansman, 1978: 155). از دیگر آثار منسوب به این پادشاه، بنایی گنبددار به بلندی حدود ۱۰۰ زرع در آسک - شهری متصل به دورق - بود که بر در غربی آن سنگ نوشته‌ای به خط و زبان پهلوی وجود داشت (ابودلف، ۱۳۵۴: ۹۰-۹۱).

۱۵. یاقوت نیز در قرن هفتم هجری، سرق - با مرکزیت دورق - را یکی از خوره‌های اهواز با نهری بر آن وصف می‌کند که توسط اردشیر بهمن پسر اسفندیار حفر شد (یاقوت حموی، ۱۹۹۵/۳: ۲۱۴).
۱۶. برای اطلاع از اسامی رجال و علمای منسوب به دورق تا قرن ۶ ه.ق، ر.ک سمعانی، ۱۹۶۲: ۳۹۴-۳۹۰.
۱۷. جنبش کساحین، اهل الکلاء یا شیر زنجی در زمان خلافت عبدالملک بن مروان توسط اقلیت‌های اجتماعی بردگان، زنگیان و سیاه‌پوستان کرانه رودخانه‌های بصره و برخی از موالی جنوب عراق به راه افتاد و از جنبش‌های اجتماعی در عصر جنگ‌های داخلی مسلمانان پس از مرگ یزید بن معاویه بود (بهرامی، ۱۳۹۲).
۱۸. نهر عسکر مکرم یا مسرقان (امروزه موسوم به گرگر و دودانگه) شاخه شرقی رودخانه کارون است که بنابر متون تاریخی از میان شهر عسکر مکرم می‌گذشت. امروزه ویرانه‌های این شهر بر کرانه‌های شرقی و غربی رودخانه شناسایی شده است. برای اطلاعات بیشتر از نتایج بررسی باستان‌شناسی این منطقه ن.ک. مقدم، ۱۳۸۴: ۲۹۹-۳۱۹؛ Soroush, 2014: 299-319.
۱۹. در سال ۱۶۰۴ م. پدرو تیشیرا در سفر خود به جنوب ایران، به دورق و دیگر شهرهای تحت قلمرو مشعشعیان اشاره می‌کند که این شهرها بی‌ثمر و بایر نیستند بلکه از ترس ترک‌ها مورد بهره‌برداری قرار نمی‌گیرند و به‌طور گسترده‌ای هدر می‌روند (Teixeira, 1902: 26).
۲۰. امیر عبد علی عمارات بسیاری در دورق بنا کرد و پس از مرگ سلطان محسن مشعشعی، استقلال یافت و حصار دورق را ساخت (مشعشعی، ۱۳۹۶: ۳۶).
۲۱. تاورنیه از این افراد تحت عنوان عیسوی‌های سنت ژان یاد می‌کند که ایرانیان و اعراب آنها را صبی می‌خوانند (تاورنیه، ۱۳۳۶: ۲۳۲).
۲۲. در اوایل فرمانروایی فتحعلی شاه جزئی از خاک فارس محسوب می‌شد؛ در زمان محمد شاه تحت حکومت منوچهر خان معتمدالدوله قرار گرفت و ضمیمه نواحی خوزستان و شوشتر شد؛ در دوران ناصر این ناحیه وسیع بخشی از فارس مشتمل بر چهل و پنج آبادی از جمله دورق و فلاحی بود و دوباره در زمان مظفرالدین شاه جزئی از خوزستان به شمار رفت (سردار اسعد، ۱۳۳۳: ۱۲۸-۱۳۷؛ نظام‌السلطنه مافی، ۱۳۶۲: ۶۷۳؛ حسینی فسائی، ۱۳۷۸: ۱۴۱۵-۱۴۱۳، ۱۴۸۱).
۲۳. خرمشهر امروزی
۲۴. در فرهنگ‌نامه جغرافیایی تألیف محمد بن عبدالمنعم حمیری در قرن هفتم به موضع دیگری در بصره با نام دورق اشاره شده است (حمیری، ۱۹۷۴: ۲۴۷). در دامنه‌های کوه‌گیلویه در خاک شولستان و ممسنی نیز، روستا، تنگ و کوهی به نام دورگ وجود دارد (اقتداری، ۱۳۷۵: ۶۷۳).
۲۵. این مسیر در نقشه جهانی که در سده ششم هجری توسط شریف ادریسی تنظیم و به راجر دوم پادشاه سیسیل تقدیم شده نیز قابل مشاهده است (Idrisi & Miller, 1928).
۲۶. مقدسی در گزارش دیگری می‌گوید: از اهواز گرفته تا شوراب یک برید، سپس تا مندم یک مرحله، سپس تا قصبه دورق یک مرحله است (مقدسی، ۱۳۶۱، ج ۲: ۶۲۶). در متون متعلق به دوران میانه اسلامی اختلاف بسیاری با محاسبات قبلی دیده می‌شود. ابوالفدا به نقل از حسن بن احمد مهلبی مشهور به العزیزی، جغرافی‌دان عصر فاطمیان، بیان می‌کند که از دورق تا باسیان ده فرسخ است و از دورق تا ارجان هشت فرسخ (ابوالفدا، ۱۳۴۹: ۳۶۳). حافظ ابرو نیز از دورق تا مدینه باسیان را ده فرسخ و تا ارجان هجده فرسخ می‌داند (حافظ ابرو، ۱۳۷۸: ۹۸). یاقوت حموی در بخشی از معجم‌البلدان به شرح واحدهای اندازه‌گیری در جغرافیای اسلامی از جمله برید و فرسخ/فرسخ می‌پردازد (یاقوت حموی، ۱۳۸۰: ۱/۳۶-۳۵).
۲۷. هانسمن در نقشه مقاله خود از واژه Anzan و در متن از Arzan استفاده کرده است. با توجه به نامشخص بودن نام فارسی مصطلح این دشت برای نگارندگان، در این مقاله از برگردان تحت‌اللفظی واژه «انزان» استفاده شد.
۲۸. Mathematical Geography برای اطلاع از مفهوم این علم در نخستین آثار نجومی دوره اسلامی و چگونگی تکوین آن ن.ک. کرمزاده و دیگران، ۱۳۹۵، ۱۴۰۰.
۲۹. به گفته بیرونی جداول حاوی طول و عرض شهرها به صورت کپی‌برداری صرف از نسخ دیگر نبوده و اندازه‌ها بر اساس موقعیت مکان‌ها نسبت به یکدیگر و فواصل میان آنها تصحیح شده‌اند (البیرونی، ۱۹۵۵: ۵۴۶).
۳۰. برای اطلاعات بیشتر از موقعیت جزایر خالدات و محاسبات مرتبط با طول جغرافیایی ن.ک. گنجی، ۱۳۸۹: ۶۷۹-۶۷۸؛ نیک فهم خوب روان، ۱۳۹۲: ۹۱؛ Kennedy, 1973: 91؛ Ali, 1967: 120-121.
۳۱. در نقشه‌های قرن نوزدهم، دورق قدیم در کرانه شمالی رودخانه جراحی ترسیم شده است درحالی‌که امروزه این مکان به ساحل جنوبی اطلاق می‌شود.

۳۲. افراد دیگری همچون حاج عبدالغفار نجم‌الملک و میرزا تقی کاشانی نیز به دستور ناصرالدین شاه به خوزستان فرستاده شدند و اطلاعات مفیدی از جمله در ارتباط با فلاحیه نگاشتند (نجم‌الملک، ۱۳۶۲؛ کاشانی، ۱۳۷۰).
۳۳. Tel Tandy محوطه باستان‌شناسی وسیع با حداکثر ارتفاع ۱۰ متر واقع در شرق روستای رضوان، شهرستان رامشیر. بررسی سطحی شواهدی از سفال‌های هخامنشی، اشکانی و سکه‌های شاهان الیمایی را نشان می‌دهد. با توجه به ارتفاع پشته به نظر می‌رسد این محوطه از یک دوره استقرار نسبتاً طولانی برخوردار بوده و احتمالاً در اواخر دوره اشکانی متروک شده است (Hansman, 1978: 158-159). طبق مطالعات ژئومورفولوژیکی، محوطه باستانی تل‌تندی در امتداد یک برجستگی آبرفتی متروکه قرار دارد که توسط رودخانه جراحی زمانی که به سمت جنوب جریان می‌یافت و وارد بخش شرقی خور موسی می‌شد، رسوب‌گذاری شده است. احتمالاً ترک این محوطه به دلیل تغییر مسیر رودخانه جراحی به جریان کنونی و متعاقباً فرسایش بوده است (Walstra et al., 2010: 278).
۳۴. Ja Nišim محوطه‌ای واقع در جنوب مشراکه، شهرستان رامشیر. خاکریزهای جانشین در تصویر اولیه خود همانند خاکریزهای محوطه خاراکس یک متوازی الاضلاع را تشکیل می‌دهند. سفال پایانی این سایت مربوط به اوایل دوران اسلامی است (Ibid., 156-157, 159).
۳۵. البته این فرضیه با توجه به پژوهش‌های بعدی که نشان‌دهنده قرارگیری تل‌تندی در نزدیکی یک مسیر قدیمی رودخانه بود، قابل بازنگری است و ممکن است محوطه بزرگ تل‌تندی همان مکان سلوکیه بر هذوفن باشد که در امتداد مسیر قبلی و جنوبی رودخانه قرار دارد (Walstra et al., 2010: 279).
۳۶. در متون تاریخ‌نگاران و جغرافی‌نویسان دوران اسلامی بارها مشاهده می‌شود که نویسندگان تحت تأثیر کتب دیگر قرار گرفته و مطالب مختلفی را از یکدیگر اقتباس کرده‌اند. از این رو در جدول بالا، روایاتی که مجدداً در کتاب‌های دوره‌های بعدی تکرار شده، بیان نخواهد شد. به عنوان مثال ابن فقیه (۱۳۴۹: ۱۵) در بیان مسافت سوق‌الاهواز تا دورق، مشابه با گزارش ابن خردادبه (۱۳۷۱: ۳۷) روایت کرده است. همچنین روایات مربوط به دورق در کتاب‌های اشکال‌العالم جیهانی (۱۳۶۸: ۱۰۷، ۱۰۳-۴) و مسالک الممالک اصطخری (۱۳۴۰: ۹۴، ۹۰، ۸۹، ۳۶) در کتاب اشکال بلخی (۱۳۹۶: ۲-۱۷۱؛ ۸-۱۶۷، ۱۶۵، ۱۱۷) نیز نقل شده است. ابن حوقل نیز در نگارش مطالب مربوط به این منطقه از متون دیگر اقتباس کرده بود (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۳۰-۱، ۲۴-۵، ۲۲، ۷). در گزارش‌های مقدسی (۱۳۶۱: ۲: ۳۷۳) درباره دورق، نمونه‌ای نسبتاً مشابه با روایت ابن فقیه (۱۳۴۹: ۲۵) دیده می‌شود. این تأثیر و تکرار مطالب در آثار متعلق به قرون بعدی همچون معجم البلدان یاقوت حموی (۱۳۸۰: ۱: ۷۳۱، ۴۰۹، ۳۶۴: ۱۳۸۳: ۲: ۴۱۰، ۱۹۰)، تاریخ کامل ابن اثیر (۱۳۸۳: ۱: ۴۴۴: ۴: ۱۳۸۵) و آثار البلاد قزوینی (۱۳۷۳: ۲۵۱) نیز همچنان مشاهده می‌شود.
۳۷. این گزارش از کتابی متعلق به دوران ساسانی ترجمه شده بود. به گفته ابن فقیه وقتی شاه آفرید، دختر فیروز پسر یزدگرد را که در جنگ‌های قتیبه بن مسلم در خراسان اسیر شده بود به بصره نزد حجاج فرستادند کتابی در جامه‌دان او یافتند که زادن فرخ، دبیر حجاج آن را به عربی ترجمه کرد و ابن فقیه و مقدسی مطالبی از آن را در کتاب‌های خود آوردند. بنا بر مقدمه، این کتاب به دستور قباد پسر فیروز فراهم شده بود (محمدی ملایری، ۱۳۷۵: ۴۲).
۳۸. این واژه در متن عربی به صورت دورق‌الفرس نوشته شده است (Maçoudi, 1861: 238).
۳۹. بنابر مطالعات مینورسکی، قبادبن‌دارا شناخته نشده و این ترکیب نام به جای قباد پراذران-دیز = قباد کرکس‌وار با همان قبادبن‌پیروز (۵۳۱-۴۴۸ ق.م) است. ن.ک. تعلیقات مینورسکی بر رساله دوم (ابودلف، ۱۳۵۴: ۱۴۶).

منابع

- ابن اثیر، ع. (۱۳۸۵-۱۳۸۲). *تاریخ کامل*. ترجمه حمیدرضا آژیر. جلد دهم، یازدهم و سیزدهم. چاپ اول. تهران: اساطیر.
- ابن اثیر، ع. (۱۳۸۳-۱۳۸۵). *تاریخ کامل*. ترجمه سید حسین روحانی. جلد اول و چهارم. چاپ سوم. تهران: اساطیر.
- ابن بلخی. (۱۳۸۴). *فارسنامه*. تصحیح گای لیسترانج و رینولد آلن نیکلسون. تهران: اساطیر.
- ابن حوقل، ابوالقاسم. (۱۳۶۶). *سفرنامه ابن حوقل: ایران در صورۃ الارض*. ترجمه و توضیح جعفر شعار. چاپ دوم. تهران: امیر کبیر
- ابن خردادبه، عبیدالله. (۱۳۷۱). *مسالک و ممالک*. ترجمه سعید خاکرند. تهران: میراث ملل.

- ابن رسته، احمد بن عمر. (۱۳۶۵). *الاعلاق النفیسه*. ترجمه حسین قره‌چانلو. تهران: امیرکبیر.
- ابن فقیه، احمد بن محمد. (۱۳۴۹). *ترجمه مختصر البلدان: بخش مربوط به ایران*. ترجمه محمدرضا حکیمی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ابوالفداء، اسماعیل. (۱۳۴۹). *تقویم البلدان*. ترجمه عبدالمحمد آیتی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ابودلف، مسعر بن مهلهل. (۱۳۵۴). *سفرنامه ابودلف در ایران*. با تعلیقات و تحقیقات ولادیمیر مینورسکی. ترجمه ابوالفضل طباطبایی. چاپ دوم. تهران: زوار.
- احمدوند، عباس. و رودگر، قنبر علی. (۱۳۹۲). *دورق. دانشنامه جهان اسلام*. جلد ۱۸، ۳۰۲-۳۰۰.
- اسکندر منشی. (۱۳۱۴). *تاریخ عالم آرای عباسی*. جلد سوم. تهران: دار الطباعة آقا سید مرتضی.
- اصطخری، ابو اسحق ابراهیم. (۱۳۴۰). *مسالك و ممالک*. به کوشش ایرج افشار. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- اصفهانی، محمد معصوم بن خواجگی. (۱۳۶۸). *خلاصه السیر*. تهران: انتشارات علمی.
- افشار سیستانی، ایرج. (۱۳۶۹). *نگاهی به خوزستان: مجموعه‌ای از اوضاع تاریخی، جغرافیائی، اجتماعی، اقتصادی منطقه*. تهران: بلور.
- اقتداری، احمد. (۱۳۷۵). *خوزستان و کهگیلویه و ممسنی*. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- اکبری، امیر. (۱۳۸۸). *جغرافیای عصر باستان و تأثیر آن بر جغرافی دانان مسلمان*. پژوهشنامه تاریخ. سال چهارم. شماره ۱۵، ۳۲-۱.
- امام شوشتری، محمد علی. (۱۳۳۱). *تاریخ جغرافیائی خوزستان*. تهران: امیر کبیر.
- بالادری، احمد بن یحیی. (۱۳۴۶). *فتوح البلدان، بخش مربوط به ایران*. ترجمه آذرتاش آذرنوش. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- بلخی، ابوزید. (۱۳۹۶). *الاتسکال (صور الاقالیم)*. به کوشش فرهاد وداد. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- بهرامی، روح‌الله. (۱۳۹۲). *جنبش کساحین و اهل الکلاء، پژوهش‌نامه تاریخ اسلام*. سال سوم، شماره ۱۲، ۳۶-۷.
- البیرونی، ابی الریحان محمد بن احمد. (۱۹۵۵). *القانون المسعودی*. الجزء الثاني. حیدرآباد: دائره‌المعارف العثمانیه.
- تاورنیه، ژان باتیست. (۱۳۳۶). *سفرنامه تاورنیه*. ترجمه ابوتراب نوری. تصحیح حمید شیرانی. چاپ دوم. اصفهان: کتابفروشی تایید.
- جملی کارری، جوانی فرانچسکو. (۱۳۴۸). *سفرنامه کارری*. ترجمه عباس نخجوانی و عبدالعلی کارنگ. تبریز: اداره کل فرهنگ و هنر آذربایجان شرقی.
- جیهانی، ابوالقاسم. (۱۳۶۸). *اشکال العالم*. ترجمه علی بن عبدالسلام کاتب. تهران: شرکت به‌نشر، انتشارات آستان قدس رضوی.
- حافظ ابرو، عبدالله. (۱۳۷۸). *جغرافیای حافظ ابرو*. به تصحیح صادق سجادی. جلد دوم. تهران: میراث مکتوب.
- حدود العالم من المشرق الی المغرب. (۱۳۶۲). به کوشش منوچهر ستوده. تهران: طهوری.
- حسین زاده شانه‌چی، حسن. (۱۳۸۶). *بنادر ایرانی خلیج فارس در قرون میانی اسلام*. فصلنامه تاریخ اسلام. سال هشتم، شماره ۲۹، ۶۵-۳۳.
- حسینی فسائی، حسن. (۱۳۷۸). *فارسنامه ناصری*. تصحیح منصور رستگار فسائی. دو جلد. تهران: امیر کبیر.
- حمیری، محمد بن عبدالمنعم. (۱۹۷۴). *الروض المعطار فی خبر الأقطار*. تحقیق احسان عباس. بیروت: مکتبه لبنان.
- حمیری، یزید بن مفرغ. (۱۹۷۵). *دیوان یزید بن مفرغ الحمیری*. گردآورنده عبدالقدوس ابوصالح. بیروت: موسسه الرساله.
- خلیفی، قادر. (۱۳۹۲). *تلاوم و تحول تاریخ محلی دورق، از ورود اسلام تا پایان دوره حکومت شیخ خرعل*. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه شهید چمران اهواز.

- خوارزمی، محمد بن موسی. (۲۰۰۹). *صوره الأرض من جغرافیه بطلمیوس فی المدن و الجبال و البحار الجزایر و الأندلس*. دار و مکتبه بیلیون.
- خیراندیش، عبدالرسول. (۱۳۷۹). *حاج میرزا حسن فسایی، فارسنامه ناصری و مسئله اوقاف مدرسه منصوریه شیراز. کتاب ماه و جغرافیا، شماره ۳۹، ۱۷-۱۳.*
- دمشقی، محمد بن ابی طالب. (۱۳۵۷). *نخبه الدهر فی عجائب البر و البحر*. ترجمه حمید طیبیان. تهران: بنیاد شاهنشاهی فرهنگستانهای ایران.
- رضاخانی، خداداد. و امیری باوندپور، سجاد. (۱۳۹۵). *رویدادنامه سریانی موسوم به رویدادنامه خوزستان*. تهران: حکمت سینا.
- رضائی باغبیدی، حسن. (۱۳۹۳). *سکه‌های ایران در دوره اسلامی: از آغاز تا برآمدن سلجوقیان*. تهران: سمت.
- رنجبر، محمد علی. (۱۳۸۲). *مشعشعیان، ماهیت فکری - اجتماعی و فرایند تحولات تاریخی*. تهران: آگه.
- سردار اسعد، علیقلی بن حسینقلی. (۱۳۳۳). *تاریخ بختیاری*. چاپ سنگی. تهران.
- سمعانی، عبدالکریم. (۱۹۶۲). *الأنساب*. جلد پنجم. هند: مطبوعه مجلس.
- شاردن، ژان. (۱۳۷۴). *سفرنامه شاردن، ترجمه اقبال یغمایی*. جلد دوم و سوم. تهران: توس.
- صولی، محمد بن یحیی. (۲۰۰۴). *کتاب الأوراق، قسم أخبار الراضی بالله و المتقی لله*. الجزء الثاني. تحقیق ج. هیورث. دن. قاهره: الهیئه العامه لقصور الثقافه.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۶۲). *تاریخ طبری یا تاریخ الرسل و الملوک*. جلد دوم. ترجمه ابوالقاسم پاینده. چاپ دوم. تهران: اساطیر.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۷۳). *تاریخ طبری یا تاریخ الرسل و الملوک*. جلد پانزدهم. ترجمه ابوالقاسم پاینده. چاپ چهارم. تهران: اساطیر.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۸۳). *تاریخ طبری یا تاریخ الرسل و الملوک*. جلد پنجم. ترجمه ابوالقاسم پاینده. چاپ ششم. تهران: اساطیر.
- عقیلی، عبدالله. (۱۳۷۷). *دارالضریبهای ایران در دوره اسلامی*. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- فریدی مجید، فاطمه و ملک‌پور، نجمه. (۱۳۸۸). *سرگذشت تقسیمات کشوری ایران (از ۱۲۸۵ تا ۱۳۸۵ ه.ش)*. جلد سوم. تهران: بنیاد ایران‌شناسی.
- قائینی، فرزانه. (۱۳۸۸). *سکه‌شناسی دوره صفویه*. تهران: پازینه.
- قزوینی، زکریا. (۱۳۷۳). *آثار البلاد و اخبار العباد*. ترجمه جهانگیر میرزا قاجار. تهران: امیر کبیر.
- قیم، عبدالنبی. (۱۳۹۳). *پانصد سال تاریخ خوزستان و نقد کتاب تاریخ پانصد ساله خوزستان احمد کسروی*. چاپ دوم. تهران: اختران.
- کاره، بارتلمی آبه. (۱۳۸۷). *سفرنامه آبه کاره در ایران*. ترجمه احمد بازماندگان خمیری. تهران: گلگشت.
- کاشانی، میرزا تقی خان. (۱۳۷۰). *گنج شایگان*، گزارش سفر خوزستان. به اهتمام جمشید مظاهری. نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، شماره ۳، ۲۰۶-۱۲۹.
- کراچکوفسکی، ایگناتی یولیانوویچ. (۱۹۶۳). *تاریخ الأدب الجغرافی العری*. ترجمه صلاح الدین عثمان هاشم. جلد اول. مصر: لجنه التألیف و الترجمة و النشر.
- کرمزاده، فرشاد. (۱۴۰۰). *روش‌های محاسبه عرض جغرافیایی مواضع زمین در کتاب تحدید نهایت الاماکن ابوریحان بیرونی*. نشریه علمی علم و تمدن در اسلام، ۳(۹)، ۷۵-۵۶.
- کرمزاده، فرشاد. قلندری، حنیف. و رحیمی، غلامحسین. (۱۳۹۵). *جغرافیای ریاضی در نخستین آثار نجومی دوره اسلامی*. تاریخ علم، دوره ۱۴(۲)، ۱۷۴-۱۶۱.

- کرمزاده، فرشاد. قلندری، حنیف. و رحیمی، غلامحسین. (۱۳۹۸). تعیین طول جغرافیایی مواضع زمین براساس ماه گرفتگی در کتاب تحدید نهایات الأماكن بیرونی. پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی، ۵۲(۱)، ۱۷۲-۱۵۷.
- کسروی، احمد. (۱۳۳۰). تاریخ پانصد ساله خوزستان. چاپ سوم. تهران: بنگاه مطبوعاتی گوتنبرگ.
- گنجی، محمد حسن. (۱۳۸۹). خالدا، جزایر. دانشنامه جهان اسلام، جلد ۱۴ (ح-خ)، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، تهران: بنیاد دایره المعارف اسلامی، ۶۷۸-۶۸۰.
- محمدی ملایری، محمد. (۱۳۷۵). تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی، دل ایرانشهر. جلد دوم بخش اول. تهران: توس.
- مرغائی زاده، مریم. و ولی عرب، مسعود. (۱۳۹۷). بررسی اوضاع سیاسی- اجتماعی خوزستان در دوره ایلخانان با تاکید بر شهر شوشتر. تاریخنامه خوارزمی، سال ششم، شماره ۲۱، ۱۴۱-۱۳۰.
- مستوفی قزوینی، حمدالله. (۱۳۶۲). نزهة القلوب: المقالة الثالثة در صفت بلدان و ولایات و بقاع. تصحیح گای لیسترانج. تهران: دنیای کتاب.
- مستوفی یزدی، محمد مفید. (۱۳۳۷). فصلی از تاریخ مختصر مفید. نشریه فرهنگ ایران زمین. ش ۶، ۱۷۷-۱۶۶.
- مسعودی، علی بن حسین. (۱۳۸۲). مروج الذهب و معادن الجواهر. ترجمه ابوالقاسم پاینده. جلد اول. چاپ هفتم. تهران: علمی و فرهنگی.
- مشعشی، علی بن عبدالله. (۱۳۹۶). الرحله المکیه (تاریخ سیاسی و اجتماعی مشعشعیان). ترجمه نورالدین محمد بن نعمت الله جزایری. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- مقدسی، ابو عبدالله محمد. (۱۳۶۱). احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم. ترجمه علینقی منزوی، دو جلد، چاپ اول. تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- مقدم، عباس (۱۳۸۴). بررسی های باستان شناسی میاناب شوشتر. با همکاری علیرضا خسروزاده، عبدالحمید رضایی، محسن زیدی، شهربانو سلیمانی، ابوالفضل عالی، محمد تقی عطایی، بهزاد فریادیان، جلال کریمی، افشین لزدوستی، نگین میری. سلسله گزارشهای باستان شناسی (۸). تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، پژوهشکده باستان شناسی.
- موسوی نامی اصفهانی، محمد صادق. (۱۳۶۸). تاریخ گیتی گشا. با مقدمه سعید نفیسی. چاپ چهارم. تهران: اقبال. الموسوی، الشبری. و آل بالیل، هادی. (۱۴۱۰). تاریخ مدینه الدورق. الموسوم، العدد ۸، ۱۱۹۲-۱۲۲۹.
- نجم الملک، عبدالغفار. (۱۳۶۲). سفرنامه خوزستان. به کوشش محمد دبیر سیاقی. تهران: علمی.
- نظام السلطنه مافی، حسین قلی. (۱۳۶۲). خاطرات و اسناد حسین قلی خان نظام السلطنه مافی. جلد سوم. تهران: تاریخ ایران.
- نعمه الحلوه، علی. (۱۹۶۸). تاریخ اماره کعب العربیه فی القبان و الدورق - الفلاحیه. نجف: مطبعه الغری الحدیثه.
- نیک فهم خوب روان، سجاد. (۱۳۹۲). خالدا، جزایر. دائره المعارف بزرگ اسلامی، جلد ۲۱ (حسین، طه - خانقاه)، زیر نظر محمد کاظم موسوی بجنوردی، تهران: مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی، مرکز پژوهشهای ایرانی و اسلامی.
- همدانی، رشیدالدین فضل الله. (۱۳۵۸). سوانح الافکار رشیدی. به کوشش محمد تقی دانش پژوه. تهران: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد.
- واله قزوینی، محمد یوسف. (۱۳۸۰). ایران در زمان شاه صفی و شاه عباس دوم. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- وثوقی، محمد باقر و خیراندیش، عبدالرسول. (۱۳۸۴). جنگنامه کشم و جرون نامه. تهران: میراث مکتوب.
- وثوقی، محمد باقر و صفت گل، منصور. (۱۳۹۵). اطلس تاریخ بنادر و دریانوردی ایران. جلد سوم. تهران: سازمان بنادر و دریانوردی.

- وثوقی، محمد باقر. (۱۳۸۴). تاریخ خلیج فارس و ممالک همجوار. تهران: سمت.
- وصاف الحضرة، عبدالله. (۱۳۳۸). تاریخ وصاف الحضرة. تهران: کتابفروشی ابن سینا.
- یاقوت حموی، شهاب‌الدین. (۱۳۸۳-۱۳۸۰). معجم البلدان. ترجمه علینقی منزوی. دو جلد. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- یاقوت حموی، شهاب‌الدین. (۱۹۹۵). معجم البلدان. المجلد الثانی و الثالث. بیروت: دار صادر.

- Abū al-Fidā', I. (1970). *Taqvīm al-Buldān*, translated by Abdulmohammad Ayati. Bonyād-e Farhang-e Iran. [In Persian].
- Abū Dolaf, M. (1975). *Safarnāmeḥ-ye Abū Dolaf dar Iran [Abū Dolaf's Travels in Iran]*, translated by Abolfazl Tabatabai, with commentary by Vladimir Minorsky. Zavār. [In Persian].
- Afshar Sistani, I. (1990). *Negāhī be Khūzestān: Majmū'eh-ī az Awzā'-e Tārīkhī, Joghrāfiyā'ī, Ijtemā'ī, Iqtešādī-ye Manṭaqeh [A Glance at Khuzestan: A Collection of Historical, Geographical, Social, and Economic Conditions of the Region]*. Bolūr. [In Persian].
- Ahmadvand, A., & Roudgar, Q. A. (2013). Duraq. In *Dāneshnāmeḥ-ye Jahān-e Islām [Encyclopaedia of the World of Islam]*, vol. 18, 300–302. Bonyād-e Dāneshnāmeḥ-ye Islāmī. [In Persian].
- Akbari, A. (2009). Joghrāfiyā-ye 'Aṣr-e Bāstān va Ta'sīr-e ān bar Joghrāfiyādānān-e Mosalmān [Ancient Geography and its Impact on Muslim Geographers]. *Pazhūheshnāmeḥ-ye Tārīkh [Scientific Journal of History Research]*, 4(15), 1–32. [In Persian].
- Al-Bīrūnī, M. A. (1955). *Al-Qānūn al-Mas'ūdī [The Mas'udi Canon]*, vol. 2. Dā'irat al-Ma'ārif al-'Uthmāniyyah. [In Arabic].
- Al-Ḥimyarī, M. A. (1974). *Al-Rawḍ al-Mi'tār fī Khabar al-Aqtār*, edited by Ihsan Abbas. Maktabat Lubnān. [In Arabic].
- Al-Ḥimyarī, Y. (1975). *Dīwān-e Yazīd ibn Mufarrigh al-Ḥimyarī [Collected Poems of Yazīd ibn Mufarrigh al-Ḥimyarī]*, collected by 'Abd al-Quddūs Abū Šāliḥ. Mu'assasat al-Risālah. [In Arabic].
- Ali, J. (1967). *The Determination of the Coordinates of Positions for the Correction of Distances between Cities: A Translation from the Arabic of al-Bīrūnī's Kitāb Taḥdīd Nihāyāt al-Amākin li-Taṣḥīḥ Masāfat al-Masākin*. The American University of Beirut.
- Iṣṭakhrī, A. I. (1961). *Masālik va Mamālik [The Book of Roads and Kingdoms]*, translated by Iraj Afshār. Bongāh-e Tarjomeh va Nashr-e Ketāb. [In Persian].
- Alizadeh, A. (1985). Elymaean Occupation of Lower Khuzestan During the Seleucid and Parthian Periods: A Proposal. *Iranica Antiqua*, 20, 175-195.

- Alizadeh, A. (2014). *Ancient Settlement Systems and Cultures in the Ram Hormuz Plain, Southwestern Iran: Excavations at Tall-e Geser and Regional Survey of the Ram Hormuz Area*. The University of Chicago.
- Al-Khwārizmī, M. M. (2009). *Ṣūrat al-Ard min Joghrāfiyat Baṭlamyūs fī al-Mudun va al-Jibāl va al-Biḥār va al-Jazā'ir va al-Anhār*. Dār va Maktabat Bīblyūn. [In Arabic].
- Al-Mūsavī al-Shabarī, & Āl Bālīl, H. (1990). *Tārīkh Madīnat al-Dawraq [The History of the City of Duraq]*. Al-Mawsim, 8, 1192–1229. [In Arabic].
- Aqili, A. (1998). *Dār al-Ẓarb-hā-ye Īrān dar Doreh-ye Islāmī [The Mints of Iran in the Islamic Period]*. Bonyād-e Mowqūfāt-e Dr. Mahmud Afshar. [In Persian].
- Bahrami, R. (2013). Jonbesh-e Kassāhīn va Ahl al-Kalā' [The movement of Kassahin and Ahl al-Kala]. *Pazhūheshnāmeḥ-ye Tārīkh-e Islām [Quarterly Research Journal of Islamic History]*, 3(12), 7–36. [In Persian].
- Balādhurī, A. (1967). *Futūḥ al-Buldān, Bakhsh-e Marbūṭ be Īrān [The Conquest of the Lands, the Section on Iran]*, translated by Azartash Azarnoush. Bonyād-e Farhang-e Iran. [In Persian].
- Balkhī, A. (2017). *Al-Ashkāl (Ṣuwar al-Aqālīm) [Images of the Lands]*, edited by Farhad Vedad. Anjoman-e Āsār va Mafākher-e Farhangī. [In Persian].
- Braun, O. (1900). *Das Buch der Synhados oder Synodicon Orientale*. Philo.
- Brock, S. (1997). *A Brief Outline of Syriac Literature*. St. Ephrem Ecumenical Research Institute.
- Caldwell, J. R. (1968). Tell-I Ghazir. *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, 3, 348-355.
- Cameron, G. G. (1936). *History of Early Iran*. The University of Chicago.
- Carré, B. (2008). *Safarnāmeḥ-ye Abbé Carré dar Īrān [The Travelogue of Abbé Carré in Iran]*, translated by Ahmad Bazmandegan Khamiri. Goltasht. [In Persian].
- Chabot, J. B. (1902). *Synodicon Orientale ou Recueil de Synodes Nestoriens*. Imprimerie Nationale.
- Chardin, J. (1995). *Safarnāmeḥ-ye Chardin [Travelogue of Chardin]*, vols. 2–3, translated by Eqbal Yaghmaei. Tūs. [In Persian].
- Dimashqi, M. A. (1978). *Nokhbat al-Dahr fī 'Ajā'ib al-Barr va al-Baḥr*, translated by Hamid Tabiban. Bonyād-e Shāhanshāhī-ye Farhangestān-hā-ye Īrān. [In Persian].

- Dittmann, R. (1984). *Eine Randebene des Zagros in der Frühzeit: Ergebnisse des Behbahan-Zuhreh Surveys*. Berliner Beiträge zum Vorderen Orient, Band 3. Dietrich Reimer.
- Dittmann, R. (1986). *Betrachtungen zur Frühzeit des Südwest-Iran: Regionale Entwicklungen vom 6. bis zum Frühen 3. Vorchristlichen Jahrtausend*. Berliner Beiträge zum Vorderen Orient, Band 4. Dietrich Reimer.
- Emam Shushtari, M. A. (1952). *Tārīkh-e Joghrāfiyā 'ī-ye Khūzestān [The geographical history of Khuzestan]*. Amirkabir. [In Persian].
- Eqtadari, A. (1996). *Khūzestān va Kohgīlūyeh va Mamasanī*. Anjoman-e Āsar va Mafākher-e Farhangī. [In Persian].
- Esfahānī, M. M. (1989). *Kholāṣat al-Siyar*. 'Elmī. [In Persian].
- Eskandar Beg Monshī. (1896). *Tārīkh-e 'Ālam-ārā-ye 'Abbāsī [History of Shah Abbas the Great]*, vol. 3. Dār al-Ṭebā'ah-ye Āqā Seyyed Mortazā. [In Persian].
- Faridi Majid, F., & Malekpour, N. (2009). *Sargozasht-e Taqsīmāt-e Keshvarī-ye Īrān (az 1285 tā 1385 h.sh) [The History of Administrative Divisions of Iran (from 1906 to 2006)]*, vol. 3). Bonyād-e Īrānshenāsī. [In Persian].
- Fiey, J. M. (1969). L'élam, la première des métropoles ecclésiastiques syriennes orientales. *Melto. Recherches Orientales*, 5, 221-267.
- Fiey, J. M. (1993). *Pour un Oriens Christianus Novus, Répertoire des Diocèses Syriaques Orientaux et Occidentaux*. In Kommission bei Franz Steiner Verlag Stuttgart.
- Floor, W. (2006). The Rise and Fall of the Banū Ka'b. A Borderer State in Southern Khuzestan. *Iran*, 44, 277-315.
- Ganji, M. H. (2010). Khāledāt, Jazāyer. In Gh. Hadad Adel (Ed.), *Dāneshnāmeḥ-ye Jahān-e Islām*, vol. 14, 678-680. Bonyād-e Dāyerat al-Ma'ārif-e Islāmī. [In Persian].
- Gasche, H., & Paymani, A. R. (2005). Repères Archéologiques dans le Bas Khuzestan, *Akkadica*, 126(1), 13-43.
- Gemelli Careri, G. F. (1969). *Safarnāmeḥ-ye Careri [Careri's Travelogue]*, translated by Abbas Nakhjavani and Abdol'ali Karang. Edāreh-ye Koll-e Farhang va Honar-e Āzarbāijān-e Sharqī. [In Persian].
- Hafez Abru, A. (1999). *Joghrāfiyā-ye Ḥāfez Abrū [The geography of Hafez Abru]*, vol. 2, edited by Sadeq Sajjadi. Mīrās-e Maktūb. [In Persian].
- Hamadani, R. F. (1979). *Savāneḥ al-Afkār-e Rashīdī*, edited by M. T. Daneshpazhuh. Ketābkhāneh-ye Markazī va Markaz-e Asnād. [In Persian].
- Hansman, J. (1967). Charax and the Karkheh. *Iranica Antiqua*, 7, 21-58.

- Hansman, J. (1970). *Urban Settlement and Water Utilization in South-Western Khuzistan and South-Eastern Iraq from Alexander the Great to the Mongol Conquest of 1258*. PhD Thesis, School of Oriental and African Studies, University of London.
- Hansman, J. (1978). Seleucia and the Three Dauraks. *Iran*, 16, 154-161.
- Heimgartner, M. (2012). *Die Briefe 42-58 des Ostsyrischen Patriarchen Timotheos I*. In Aedibus Peeters.
- Henning, W. B. (1952). The Monument and Inscriptions of Tang-I Sarvak, *Asia Major* 2(2), 151-178.
- Hoseyni Fasai, H. (1999). *Fārsnāmeḥ-ye Nāṣerī*, 2 vols, edited by Mansour Rastegar Fasai. Amirkabir. [In Persian].
- Hoseyn-zadeh Shaneh-chi, H. (2007). Banāder-e Īrānī-ye Khalīj-e Fārs dar Qorūn-e Miānī-ye Islām [Iranian Ports of the Persian Gulf in the Middle Centuries of Islam]. *Faṣḥnāmeḥ-ye Tārīkh-e Islām [History of Islam]*, 8(29), 33–65. [In Persian].
- Hudūd al-‘Ālam [The Regions of the World]*. (1983). Edited by Manouchehr Sotoudeh. Ṭahūrī. [In Persian].
- Ibn al-Athīr, A. (2003–2006). *Tārīkh-e Kāmel [The Complete History]*, vols. 10, 11 & 13, translated by Hamidreza Azhir. Asātīr. (In Persian)
- Ibn al-Athīr, A. (2004–2006). *Tārīkh-e Kāmel [The Complete History]*, vols. 1 & 4, translated by Seyyed Hossein Rouhani. Asātīr. [In Persian].
- Ibn al-Balkhī. (2005). *Fārsnāmeḥ [The History of Fars]*, edited by G. Le Strange and R. A. Nicholson. Asātīr. [In Persian].
- Ibn al-Faqīh, A. (1970). *Tarjome-ye Mokhtaṣar al-Buldān: Bakhsh-e Marbūṭ be Irān [Translation of the Concise Book of Lands: The Section on Iran]*, translated by Mohammad Reza Hakimi. Bonyād-e Farhang-e Iran. [In Persian].
- Ibn Ḥawqal, A. (1987). *Safarnāmeḥ-ye Ibn Ḥawqal: Iran dar Ṣūrat al-Arḍ [Travelogue of Ibn Hawqal: Iran in the Face of the Earth]*, translated by Jafar Shoar. Amīr Kabīr. [In Persian].
- Ibn Khurdādhbih, U. (1992). *Masālik va Mamālik [The Book of Roads and Kingdoms]*, translated by Saeed Khakrand. Mīrās-e Melal. [In Persian].
- Ibn Rustah, A. (1986). *Al-A‘lāq al-Nafīṣah*, translated by Hossein Qarachanlu. Amīr Kabīr. [In Persian].
- Idrīsī, A. & Miller, K. (1928). *Weltkarte des Idrisi vom Jahr. Ch., Charta Rogeriana*. Stuttgart: Konrad Miller. [Map] Retrieved from the Library of Congress, <https://www.loc.gov/item/2007626789/>
- Jayhānī, A. (1989). *Ashkāl al-‘Ālam*, translated by Ali ibn Abd al-Salam Katib. Behnashr. [In Persian].

- Karamzadeh, F. (2021). Ravesh-hā-ye moḥāsabeh-ye 'arż-e joghrāfiyā'ī-ye mavāze'-e zamīn dar ketāb-e Taḥdīd-e Nahāyāt al-Amāken-e Abūrīḥān-e Bīrūnī [Methods of Calculating the Geographical Latitude of Earth Positions in Abu Rayhan Biruni's Book 'Tahdid Nihayat al-Amakin']. *Nashriyeh-ye 'Elm-ye 'Elm va Tamaddon dar Islām [Scientific Journal of Science and Civilization in Islam]*, 3(9), 56–75. [In Persian].
- Karamzadeh, F., Ghalandari, H., & Rahimi, G. H. (2017). Joghrāfiyā-ye Rīāzī dar Nokhostīn Āthār-e Nojūmī-ye Doreh-ye Islāmī [Mathematical Geography in the First Astronomical Works of the Islamic Period]. *Tārīkh-e 'Elm [History of Science]*, 14(2), 161–174. [In Persian].
- Karamzadeh, F., Ghalandari, H., & Rahimi, G. H. (2019). Ta'yīn-e Tūl-e Joghrāfiyā'ī-ye Mavāze'-e Zamīn bar Asās-e Māh-gereftegī dar Ketāb-e Taḥdīd-e Nahāyāt al-Amāken-e Bīrūnī [Determination of the Longitude of Earth positions Based on Moon Eclipse in Bīrūnī's Taḥdīd Nihāyāt al-Amākin]. *Pazhūheshnāmeḥ-ye Tārīkh-e Tamaddon-e Islāmī [Iranian Journal for the History of Islamic Civilization]*, 52(1), 157–172. [In Persian].
- Kashani, M. T. (1991). Ganj-e Shāyḡān, Gozāresh-e Safar-e Khūzestān [Report of the Journey to Khuzestan], edited by Jamshid Mazaheri. *Nashriyeh-ye Dāneshkadeh-ye Adabiyyāt va Olūm-e Ensānī-ye Dāneshgāh-e Isfahān [Journal of the Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan]* 3, 129-206. [In Persian].
- Kasravi, A. (1951). *Tārīkh-e Pānsad Sāleh-ye Khūzestān [Five-hundred-year History of Khuzestan]*, 3rd ed. Bongāh-e Maṭbū'ātī-ye Gūtenberg. [In Persian].
- Kennedy, E. S. (1973). *A commentary upon Bīrūnī's Kitāb taḥdīd al-amāki*. American University of Beirut.
- Khalifi, Q. (2013). *Tadāvom va Taḥavvol-e Tārīkh-e Maḥallī-ye Duraq, az Vorūd-e Islām tā Pāyān-e Doreh-ye Ḥokūmat-e Sheikh Khaz'al [Continuity and transformation of the local history of Duraq, from the advent of Islam to the end of Sheikh Khaz'al's reign]* [Unpublished master's thesis]. Shahid Chamran University of Ahvaz. [In Persian].
- Kheirandish, A. (2000). Ḥāj Mīrzā Ḥasan Fasā'ī, Fārsnāmeḥ-ye Nāṣerī va mas'aleh-ye awqāf-e madreseh-ye Maṣṣūrīyeh-ye Shīrāz [Haj Mirza Hasan Fasa'i, Farsnameh-ye Nasiri and the issue of endowments of Mansuriyeh School of Shiraz]. *Ketāb-e Māh-e Tārīkh va Joghrāfiyā*, (39), 13–17. [In Persian].
- Kinneir, J. M. (1813). *A Geographical Memoir of the Persian Empire*. John Murray.

- Krachkovsky, I. Y. (1963). *Tārīkh al-Adab al-Jughrāfī al-'Arabī*, vol. 1, translated by Salah al-Din Osman Hashem. Lajnat al-Ta'lif va al-Tarjamah va al-Nashr. [In Arabic].
- Layard, A. H. (1846). A Description of the Province of Khúzistán. *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 16, 1–105.
- Lees, G. M., & Falcon, N. L. (1952). The Geographical History of the Mesopotamian Plains. *The Geographical Journal*, 118(1), 24-39.
- Lockhart, L. (1991). DAWRAḶ. In B. Lewis, CH. Pellat, & J. Schacht (eds.), *The Encyclopaedia of Islam*. Vol. II (p. 181). Fourth Impression. E.J. Brill.
- Lorimer, J. G. (1915). *Gazetteer of the Persian Gulf, Oman, and Central Arabia*. Vol. 1. Superintendent Government Printing.
- Maçoudi, A. (1861). *Les Prairies D'or*. Tome Premier. Translated by Barbier de Meynard, Ch. & Pavet de Courteille, A. A L'Imprimerie Impériale.
- Maqdisī, M. (1982). Aḥsan al-Taqaṣīm fī Ma'rifat al-Aqālīm [The Best Divisions for Knowledge of the Regions], translated by Alinaqi Monzavi, vol. 1, 1st ed. Sherkat-e Mo'allefān va Motarjemān-e Iran. [In Persian].
- Marghaizadeh, M., & Vali Arab, M. (2018). Barresī-ye Awzā'-e Sīāsī-Ejtemā'ī-ye Khūzestān dar Doreh-ye Īlkhānān bā Ta'kīd bar Shahr-e Shūshtar [Investigating the political-social situation of Khuzestan during the Ilkhanid period with emphasis on the city of Shushtar]. *Tārīkh-nāmeḥ-ye Khvārazmī*, 6(21), 130–141. [In Persian].
- Mas'ūdī, A. (2003). *Murūj al-Dhahab wa Ma'ādin al-Jawhar* [The Meadows of Gold and Mines of Gems], translated by Abu'l-Qasem Payandeh, Vol. 1. 'Elmī va Farhangī. [In Persian].
- McCown, D.E. (1954). The Relative Stratigraphy and Chronology of Iran. In R.W. Ehrich (ed.), *Relative Chronologies in Old World Archaeology* (pp. 56-67). University of Chicago.
- Miles, G. (1975). NUMISMATICS. In R. Frye (ed.), *The Cambridge History of Iran* (pp. 364-377). Cambridge University.
- Moqaddam, A. (2005). *Barresī-hā-ye Bāstān Shenāsī-ye Mīānāb-e Shūshtar* [Archaeological Surveys of Mianab, Shushtar] (Selseleh Gozāresh-hā-ye Bāstān Shenāsī No. 8). Pazhūheshkadeh-ye Bāstānshenāsī, Sāzmān-e Mīrāṣ-e Farhangī va Gardeshgarī [Archaeological Research Institute, Cultural Heritage and Tourism Organization]. [In Persian].
- Moghaddam, A. (2016). A Fifth-Millennium BC Cemetery in the North Persian Gulf: Zohreh Prehistoric Project. *Antiquity*, 90(353), 1-6.
- Mohammadi Malayeri, M. (1996). *Tārīkh va Farhang-e Irān dar Dawrān-e Enteqāl az 'Aṣr-e Sāsānī be 'Aṣr-e Islāmī, Dil-e Irānshahr*

- [*History and Culture of Iran in the Transistion Period from the Sasanian to the Islamic Era, The Heart of Iranshahr*], vol. 2, Pt. 1. Tūs. [In Persian].
- Moshashai, A. (2017). *Al-Rehlat al-Makkīyah (Tārīkh-e Sīāsī va Ejtemā'ī-ye Moshash'īān) [The Political and Social History of the Mushasha'is]*, translated by Nūr al-Dīn Moḥammad bin Ne'matallāh Jazāyerī. Markaz-e Pajūheshī-ye Mīrāth-e Maktūb. [In Persian].
- Mostawfī Qazvīnī, H. (1983). *Nuzhat al-Qulūb: Al-Maqālat al-Thālīthah dar Şefat-e Boldān va Velāyāt va Boqā'*, edited by G. Le Strange. Donyā-ye Ketāb. [In Persian].
- Mostawfī Yazdī, M. M. (1958). Faşlī az Tārīkh-e Mokhtaşar-e Mofīd. *Nashriyeh-ye Farhang-e Īrān Zamīn*, 6, 166–177. [In Persian].
- Musavi Nami Esfahani, M. S. (1989). *Tārīkh-e Gītīgoshā [The History of Gītīgusha]*, with an introduction by Saeed Nafisi (4th ed.). Eqbāl. [In Persian].
- Najm al-Mulk, A. (1983). *Safarnāmeḥ-ye Khūzestān [Travelogue of Khuzestan]*, edited by Mohammad Dabirsiaghi. 'Elmī. [In Persian].
- Nezam al-Saltaneh Mafī, H. Q. (1983). *Khāterāt va Asnād-e Ḥoseyn Qolī Khān Neẓām al-Saltaneh Māfī [Memoirs and Documents of Hoseyn Qoli Khan Nezam al-Saltaneh Mafī]*, vol. 3. Tārīkh-e Īrān. (In Persian)
- Al-Ḥelū, A. N. (1968). *Tārīkh Emārat Ka' b al-'Arabīyah fī al-Qabbān va al-Dawraq - al-Fallāḥīyah*. Maṭba'at al-Gharī al-Ḥadīthah. (In Arabic)
- Nikfahm Khubravan, S. (2013). Khāledāt, Jazāyer. In M. K. Musavi Bojnurdi (Ed.), *Dāyerat al-Ma'āref-e Bozorg-e Islāmī*, vol. 21. Markaz-e Dāyerat al-Ma'āref-e Bozorg-e Islāmī. [In Persian].
- Nissen, H. J. & Redman, L. (1971). Preliminary Notes on an Archaeological Surface Survey in the Plain of Behbahan and the Lower Zuhreh Valley. *Bastan Chenasi va Honar-e Iran*, 6, 48–50 .
- Nissen, H.J. (1976). The Behbahan Plain in the Fifth Millennium B.C. In M.Y. Kiani (ed.), *The Memorial Volume of the Vltth International Congress of Iranian Art and Archeology, Oxford, September 11-16, 1972* (pp. 273-280). Iranian Center for Archeological Research.
- Perkins, A. (1949). Archaeological News. *American Journal of Archaeology*, 53(1), 36-57.
- Pliny, the Elder. (1855). *The Natural History of Pliny*, Vol. 2, trans. by Bostock, J. & Reiley, H. T. Henry G. Bohn.
- Potts, D. T. (1999). Elamite Ulā, Akkadian Ulaya and Greek Choaspes: A Solution to the Eulaios Problem. *Bulletine of the Asia Institute*, New Series, Vol. 13, 27-44.
- Potts, D. T. (2004). *The Archaeology of Elam*. Cambridge University.

- Qaini, F. (2009). *Sekkeh-shenāsi-ye doreh-ye Šafavīyeh [Numismatics of the Safavid period]*. Pāzīneh. [In Persian].
- Qayyem, A. (2014). *Pānsad Sāl Tārīkh-e Khūzestān va Naqd-e Ketāb-e Tārīkh-e Pānsad Sāleh-ye Khūzestān-e Aḥmad-e Kasravī [Five hundred years of the history of Khuzestan and a critique of Ahmad Kasravi's book 'Five-Hundred-Year History of Khuzestan']*, 2nd ed. Akhtarān. [In Persian].
- Qazvini, Z. (1994). *Āthār al-Belād va Akhbār al-'Ebād*, translated by Jahangir Mirza Qajar. Amirkabir. [In Persian].
- Ranjbar, M. A. (2003). *Mosha 'sha 'iyān, Māhiyyat-e Fekrī - Ejtemā'ī va Farāyand-e Taḥavvolāt-e Tārīkhī [The Musha'sha'iyān, intellectual - social nature and the process of historical developments]*. Āgah. [In Persian].
- Rawlinson, H. C. (1839). Notes on a March from Zohāb, at the Foot of Zagros, along the Mountains to Khuzistan (Susiana), and from Thence Through the Province of Luristan to Kirmanshah, in the Year 1836. *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 9, 26-116.
- Rezai Baghbidi, H. (2014). *Sekkeh-hā-ye Īrān dar doreh-ye Islāmī: Az āghāz tā barāmadān-e Saljūqiyān [The Islamic Coins of Iran: From the Beginning to the Rise of the Seljuqs]*. Samt. [In Persian].
- Rezakhani, Kh., & Amiri Bavandpour, S. (2016). *Rūydādnāmeḥ-ye Soryānī mowsūm be Rūydādnāmeḥ-ye Khūzestān [The Anonymous Syriac Chronicle Known as the Chronicle of Khuzistan]*. Hekmat-e Sīnā. [In Persian].
- Sam'ānī, A. (1962). *Al-Ansāb*, vol. 5. Maṭba'at Majlis (In Arabic)
- Sardar As'ad, A. (1915). *Tārīkh-e Bakhtīārī [The History of Bakhtiari]* (Lithograph ed.). [Publisher unknown]. [In Persian].
- Scheil, V. (1911). *Textes Élamites-Anzanites*. Quatrieme Serie, Ernest Leroux.
- Soroush, M. (2014). The Miṣr of 'Askar Mokram: Preliminary Report and Framework for Future Research, *Archaeologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 46, 299-319.
- Steve, M.-J. (1987). Nouveaux Mélanges Épigraphiques, Inscriptions Royales de Suse et de la Susiane. *Mémoires de la Délégation archéologique en Iran*, 53. Editions Serre.
- Stocqueler, J. H. (1832). *Fifteen Months' Pilgrimage Through Untrodden Tracts of Khuzistan and Persia, in a journey from India to England, Through Parts of Turkish Arabia, Persia, Armenia, Russia, and Germany*, vol. 1. Saunders and Otley.
- Strabo. (1930). *The Geography of Strabo* (Books XV & XVI). Trans. By H. L. Jones. Vol. VII. William Heinemann Ltd.

- Suli, M. (2004). *Kitāb al-Awrāq: Qism Akhbār al-Rāḍī billāh va al-Muttaqī lillāh*, vol. 2, edited by J. Heyworth-Dunne. Al-Hay'ah al-'Āmmah li-Quṣūr al-Thaqāfah. [In Arabic].
- Ṭabarī, M. (1983). *Tārīkh-e Ṭabarī yā Tārīkh al-Rusul wa al-Mulūk [The history of Tabari or the history of prophets and kings]*, vol. 2, translated by Abolqasem Payandeh (2nd ed.). Asāṭīr. [In Persian].
- Ṭabarī, M. (1994). *Tārīkh-e Ṭabarī yā Tārīkh al-Rusul wa al-Mulūk [The history of Tabari or the history of prophets and kings]*, vol. 15, translated by Abolqasem Payandeh (4th ed.). Asāṭīr. [In Persian].
- Ṭabarī, M. (2004). *Tārīkh-e Ṭabarī yā Tārīkh al-Rusul wa al-Mulūk [The history of Tabari or the history of prophets and kings]*, vol. 5, translated by Abolqasem Payandeh (6th ed.). Asāṭīr. [In Persian].
- Tavernier, J.-B. (1957). *Safarnāmeḥ-ye Tavernier [Tavernier's Travelogue]*, translated by Abutorab Nouri, edited by Hamid Shirani (2nd ed.). Ketābforūshī-ye Ta'yīd. [In Persian].
- Teixeira, P. (1902). *The Travels of Pedro Teixeira with His "Kings of Harmuz" and Extracts from His "Kings of Persia"*. Hakluyt Society.
- Valeh Qazvini, M. Y. (2001). *Īrān dar Zamān-e Shāh Ṣafī va Shāh 'Abbās-e Dovvom [Iran during the time of Shah Safi and Shah Abbas II]*. Anjoman-e Āṣār va Mafākher-e Farhangī. [In Persian].
- Vosughi, M. B., & Kheyrandish, A. (2005). *Jangnāmeḥ-ye Keshm va Jarūnnāmeḥ*. Markaz-e Pazhūheshī-ye Mīrās-e Maktūb. [In Persian].
- Vosughi, M. B., & Sefatgol, M. (2016). *Aṭlas-e Tārīkh-e Banāder va Daryānāvardī-ye Īrān [Atlas of the History of Iranian Ports and Maritime]*, vol. 3. Sāzmān-e Banāder va Daryānāvardī. [In Persian].
- Vosughi, M. B. (2005). *Tārīkh-e Khalīj-e Fārs va Mamālek-e Hamjavār [The History of the Persian Gulf and Neighboring Countries]*. Samt. [In Persian].
- Walstra, J., Verkinderen, P., & Heyvaert, V. (2010). Assessing human impact on alluvial fan development: a multidisciplinary case-study from Lower Khuzestan (SW Iran). *Geodinamica Acta*, 23(5-6), 267-285.
- Vassaf al-Hazreh, A. (1959). *Tārīkh-e Vaṣṣāf al-Ḥazreh [The History of Vassaf al-Hazreh]*. Ketābforūshī-ye Ebn-e Sīnā. [In Persian].
- Whitcomb, D.S. (1971). *The Proto-Elamite Period at Tall-I Ghazir, Iran*. MA Thesis, University of Georgia.
- Wiessner, G. (1967). Zu den Subskriptionslisten der Ältesten Christlichen Synoden in Iran. In Wiessner, G. (Ed.), *Festschrift für Wilhelm Eilers* (pp. 288 – 298). Otto Harrassowitz.
- Wright, H. T., & Carter, E. (2003). Archaeological Survey on the Western Ram Hormuz Plain, 1969. In N. Miller & K. Abdi (eds.), *Yeki Bud, Yeki Nabud: Essays on the Archaeology of Iran in Honor of*

William Sumner (pp. 61-82). Cotsen Institute of Archaeology Monograph 48. University of California Press.

Yaqut Hamavi, Sh. (2001–2004). *Mo'jam al-Boldān*, translated by Alinaqi Monzavi (2 vols.). Sāzmān-e Mīrās-e Farhangī-ye Keshvar. [In Persian].

Yaqut Hamavi, Sh. (1995). *Mo'jam al-Boldān*, vols. 2–3. Dār Šāder. [In Arabic].

Zadok, R. (1981). Iranian and Babylonian Notes. *Archiv für Orientforschung*, 28, 135-139.